

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
AQRAR UNIVERSİTETİ

ADAU-nun Elmi Əsərləri

GƏNCƏ 2023

ISSN: 2310-4104

ISSN-E: 2790-5799

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

ADAU-nun
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

GƏNCƏ 2023 №2

**Zəfər Qurbanov - Texnika elmləri namizədi, dosent, ADAU-nun rektor vəzifəsini icra edən
- baş redaktor;**

**Nizami Seyidəliyev - Aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor - baş redaktorun
müavini;**

Elçin Nəsirov - məsul redaktor.

Redaksiya şurasının üzvləri

Rasim Balayev	- İqtisad elmlər doktoru, professor;
Mohammad Babadost	- Bitki mühafizəsi üzrə doktor, professor (İllinays Universiteti, ABŞ);
Fuad Əliyev	- Kimya elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü;
Rasim Əliquliyev	- Texnika elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvi;
Vladimir Solopov	- İqtisad elmləri doktoru, professor (Miçurin DAU-nun prorektoru);
Aleksandr Nikitin	- İqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya);
Erol Yıldırım	- Bitki mühafizəsi ixtisası üzrə doktor, professor (Türkiyə);
Mustafa Yıldırım	- Sosial bölümlər üzrə doktor, professor (Türkiyə);
Əsgər Tağızadə	- Texnika elmləri doktoru, professor (AzTU);
Arif Şərifov	- Texnika elmləri doktoru, professor (AzİMİ);

Elm sahələri üzrə redaksiya heyətinin tərkibi:

Aqrar elmlər üzrə:

Zaur Həsənov - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Hüseyn İdrisov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Hüseynov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qənbər Abdullayev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Mirzə Əliyev – biologiya elmləri doktoru, professor
İlqar Gəncəyev – baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Tağıyev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor əvəzi
Telman İsgəndərov - baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Texniki elmlər üzrə:

Ziyad Abbasov - texnika elmləri doktoru, professor
Nurəddin Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor
Camaləddin Məmmədov - texnika elmləri doktoru, professor
Həsni Fətəliyev - texnika elmləri doktoru, professor
Qurban Əliyev – texnika elmləri doktoru, professor
Qabil Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor

İqtisad elmləri üzrə:

Məhərrəm Hüseynov – iqtisad elmləri doktoru, professor
Anar Hətəmov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əlöysət Əsgərov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Asəf Qasimov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Salahov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vahid Əhmədov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvin Muxtarova - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Humanitar elmlər üzrə:

Azad Bayramov –fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aidə Həsənova – filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elgün Aslanov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əbdülrəhman Kazımov - hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevda Abdullayeva - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Həsənova- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəsilə Vəliyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

Elektron ünvan: www.journal.adau.edu.az

e-mail: journal@adau.edu.az

SİTRUS BİTKİSİ EKSTRAKTI ƏSASINDA HAZIRLANMIŞ LASYON NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Kəmalə Tahir Əliyeva ¹ Nüşabə Zahid Əfəndiyeva ² Natəvan Marat-Yaşar Bədəlova ³ Sevinc Hüseyn Abbasova ⁴ İradə Akif Musazadə ⁵

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Müasir zamanda təbii ehtiyatlardan alınan bioloji-aktiv birləşmələrdən müalicəvi əhəmiyyətli kremlərin, lasyonların alınması və onların tətqiq edilməsi istiqamətində tətqiqat işlərinin aparılması.

Tədqiqatın metodologiyası – Aqrosənaye tullantılarından alınan ekstraktları kosmetoloji preparatlarda tətbiq etmək üçün müxtəlif məlhəm və lasyonlar hazırlanır. Tətqiqat zamanı portağal qabığı tullantılarından alınan ekstraktlar əsasında lasyonun hazırlanması.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Sitrus meyvələri üzərində aparılan elmi araşdırmalar onların antioksidant, antikanserogen, antiviral və digər faydalı xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Portağaldan müxtəlif maskalar, lasyonlar hazırlanır, bu da zərərli mikroorqanizmlərlə mübarizə aparır və sakitləşdirici təsir göstərir.

Tədqiqatın nəticələri – Portağalın qabığından alınan ekstrakt əsasında lasyonun alınması proseslərini 6 variant üzrə tətqiq etməklə, əlverişli optimal variant müəyyən edilmişdir və portağal lasyonu 50 qr alınmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Portağal ekstraktı əsasında alınan lasyon nümunəsi qarışıq dərilərdə tətbiq etmək üçün nəzərdə tutulur. Dərini tərəvətləndirir, sərincəşdirir, cavanlaşdırır və üst qatını elastik edir.

Açar sözlər: Portağal, ekstraksiya, efir yağı, lasyon, etil spirti, ekstrakt

Giriş - Sitrus bitkiləri zəngin kimyəvi tərkibi, yüksək qidalığı, aromatik xüsusiyyətinə görə çox qiymətlidir. Vitaminlərlə zənginliyi, ətir yağlarına malik olması, saxlanma və emal zamanı tərkibin nisbətən sabit saxlanması bu bitkilərin tibbi əhəmiyyətini də artırır. Sitrus bitkiləri sadəkimilər fəsiləsinə, narınc və ya qızılmeyvəgilər yarımfəsiləsinə aiddir.

Dünyanın subtropik və tropik zonalarında yayılmış, 40 qədər növü (portağal, narıncı, limon, qreyppfut, berqamot, sitron və.s) məlumdur. Sitrus bitkilərinin meyvələri dadına tərkibindəki limon turşusuna, şəkər, C, P, B qrupu vitaminləri karotin (A provitami) olmasına görə fərqlənir (Çыeиoв, 2014). Sitrus bitkilərinin yarpağı, cücəyi və meyvəsinin qabığından ətriyyatlara, kosmetologiyada, yeyinti sənayesində işlədilir. Sitrus ağacları 700 – ilə qədər yaşaya bilir. Sitrus meyvələrinin qabığında, yarpaqlarında, toxumlarında vitaminlər meyvələrdən daha çoxdur. Sitrus meyvələri müasir xalq təbabətində də məşhurdur, və onların şirələri böyük tibbi diqqətə layiqdir. Onların meyvələri üzərində aparılan elmi araşdırmalar onların antioksidant, antikanserogen, antiallergik, antiviral və digər faydalı xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır (Khalil, 2018).

Sitrus bitkiləri Azərbaycan Respublikasının iqlim şəraiti mülayim olan Lənkəran zonasında yetişdirilir. Azərbaycanda yetişdirilən sitrus bitkilərinin bir hissəsi qida, bir hissəsi isə tibb və sənayə sahəsində tətbiq olunur. Adətən qida üçün istifadə olunan sitrus meyvələrinin qabığı xoş, tərəvətləndirici qoxusu və müalicəvi xassələrinə görə dünya iqtisadiyyatında bioloji aktiv komponentlərlə zəngin efir yağının alınmasında istifadə olunan əsas məhsullardandır. Bitkilərin tərkibində olan bioloji aktiv komponentlərin böyük bir qrupunu efir yağları təşkil

¹Kəmalə Tahir Əliyeva, Elm və Təhsil Nazirliyi Bioresurslar İnstitutu (Gəncə), aliyevakama123@gmail.com, 0000-0047-8912-6748

²Nüşabə Zahid Əfəndiyeva, nushabe1953@mail.ru, 000-0005-6457-4213

³Natəvan Marat-Yaşar Bədəlova, amea-2000@mail.ru, 0000-0005-6457-4312

⁴Sevinc Hüseyn Abbasova, sevincqalib3@gmail.com, 0000-0324-4579-2354

⁵İradə Akif Musazadə, irademusazade9@gmail.com, 0000-0002-8734-2921

edir. Bitkilərin növündən asılı olaraq efir yağları müxtəlif orqanlarında: çiçək, yarpaq, meyvə, toxum, iynəyarpaqlarda, qabıq və ya kök hissələrində toplanır (Bonaccorsi, 2013).

Efir yağları otaq temperaturunda maye halda olan, tez kristallaşa bilən adətən rəngsiz və ya açıq sarı rəngli, uçucu, tünd ətirli təbii maddədir. Xoş ətirli olmasına görə efir yağı adlandırılır (Cəfərov, 2007). Suda həll olmadığına və su üzərində təbəqə əmələ gətirdiyinə görə yağ olaraq adlandırılırsa, sabit yağlardan fərqlidir. Bir çox bitkinin xarakterik ətirli əmələ gətirdiyi efir yağlarından qaynaqlanır.

Efir yağları – bitkilər tərəfindən hasil edilən, onların xarakterik iyini formalaşdıran, tərkibləri əsasən terpen və terpenoidlərdən ibarət olan çoxkomponentli uçucu üzvi maddələrin qarışığıdır. Başqa sözlə efir yağları sadə alifatik və tsiklik terpenoidlərin (xüsusən, mono- və sesquiterpenlərin), onların spirtlərinin və ketonlarının benzoy turşusunun və fenilpropanın törəmələrindən ibarət olunan kimyəvi birləşmələrdir (Qasimov, 2004). Efir yağlarının kimyəvi tərkibinin 90 %-ni terpenlər təşkil edir. Terpen termini terebentindən (Turpendən) yaranmışdır. Terebentin neft yağı olaraq da tanınır.

Tədqiqatçılar tərəfindən tərtib edilən sitrus bitkilərinin qabıqlarının efir yağlarının əsas komponentləri cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1. Citrus bitkilərinin qabıq yağlarının əsas bioloji komponentləri

Monoterpenlər	Sesquiterpenlər	Oksigenli birləşmələr			
		Turşular	Aldehidlər	Spirtlər	Efirlər
α -pinen	Bisabolen	Turşular	Aldehidlər	Spirtlər	Efirlər
β -pinen	Cadinen	asetik	asetaldehit	sitronellol	geranil asetat
α -terpinen	karyofillen	kaprik	neral	geraniol	neril asetat
γ -terpinen		kaprilik	n-dekanal	linalool	linalil asetat
d-limonen		oktilik	geranial	nonanol	metil-N-metil antranilat
mirsen		formik	oktanal	oktanol	
p-simen				α -terpineol	
terpinolen				terpinen-4-ol	
sabinen					
kamfen					

Bir monoterpen hidrokarbon olan α -limonen bütün sitrus bitki yağlarının tərkibinin təxminən 80-95 %-ni təşkil edir. Oksigenli terpenlər isə yağın təxminən 5 %-ə qədərini və növlərinə xas olan aromaları yaradır. Bu birləşmələrin ətirliəri daha şiddətli və daha xoşdur. Yağın tərkibində az faiz miqdarında tapılırsalar da yağın xarakterik qoxusunu dəyişdirirlər. Cədvəl 1-də təqdim edilən komponentlər fərqli növdə olan sitrus bitkilərində müxtəlif miqdarda olur. Eyni zamanda sitrus bitkilərinin yetişdirildiyi bölgə və fəsilə bu komponentlərin dəyişməsinə səbəb olur. Citrus bitkilərinin efir yağlarında oksigenli komponentlər əsasən spirtlərdir (Yusifov, 2003).

Sitrus meyvələrinin icərisində ən faydalısı - portağaldır. Portağal bitkisi – latınca adı Citrussinensis – sadəkimilər fəsiləsinə aid bitki növüdür (Əliyev, 2016). C –vitamini deposu olan portağalın qabıqları da özü qədər faydalıdır. Portağal qabığında kalium, protein, vitaminlər dərimiz üçün çox faydalıdır. Onun qabığından müxtəlif maskalar hazırlamaq olar. Çünki tərkibindəki C vitamini sayəsində portağal qabıqları təbii ağardıcı hesab olunur (Xəlilov, 20016). Portağal və ya onun şirəsi iştahı acır və həzm prosesini artırır. Portağal hipertoniya, aterosklerozda, qaraciyər xəstəliklərində, piylənmədə, podaqra və sinqada faydalıdır. Portağal mandalından hec bir fərqi yoxdur. Bunlar demək olar ki, eyni qida maddələrinə malikdilər.

Bunlar zərərli mikroorqanizmlərlə mübarizə aparır və sakitləşdirici təsir göstərir (Hüseynov, 2002). Tərkibində olan beta – karotin, fol turşusu, B, A, B₁, B₂, B₆, C, H və PP qruplarının vitaminləri, kalium, maqnezium, sink, dəmir - bunların hamısı çox faydalı komponentlərdir. Portağalın tərkibində 0,5 qr protein, 0,2 – yağ və 8,1 – karbohidratlar var.

Portağal qadınlar üçün faydalı bir məhsuldur. Antioksidantların tərkibi sayəsində qocalma prosesi bərpa olunur və dəri uzun müddət elastik və incə olaraq özünü göstərən ən yaxşı təbii xüsusiyyətlərini itirmir. Portağaldan hazırlanan maskalar və skrablar incə qırıqlardan qurtulmaga kömək edir, üz və boyun təzə görünməyə başlayır, dərimizi isə cavanlaşdırır. Dərinin elastikliyi qorumaq və ovuclardakı hüceyrələrin bərpa edici qabiliyyətini artırmaq üçün portağalın efir yağı istifadə olunur (Verma, 2010).

Nəticələr və müzakirə. Aqrosənaye tullantılarından alınan ekstraktları kosmetoloji preparatlarda tətbiq etmək üçün müxtəlif məlhəm və lasyonlar hazırlanır. Tədqiqat zamanı portağal qabığı tullantılarından və həll edici olaraq distillə olunmuş sudan istifadə olunmuşdur. Qurudulmuş (30-35⁰ C) və xırdalanmış portağal qabığı 5-6 saat müddətində, 70-80⁰ C-də distillə suyunda ekstraksiya edilmişdir. Nəticədə bioloji-aktiv maddələr ilə zəngin portağal ekstraktı əldə olunmuşdur. Alınmış ekstraktan kosmetik lasyonların hazırlanması tətbiq edilmişdir (Aolo, 2009).

Lasyon hazırlamaq üçün kosmetik kompozisiyanı aşağıdakı tərkibdə təyin etdik. Aparılan təcrübə nəticəsində portağal qabığının ekstraktından lasyon nümunəsi hazırlanıb. Bu təcrübədə lasyon əsası kimi portağal qabığı ekstraktı, qətransızlaşdırılmış Naftalan nefti götürülmüş və əlavə komponent kimi etil spirti və qliserin istifadə edilmişdir. Təcrübələr 6 variantda aparılaraq nəticəsi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (cədvəl 2.).

Cədvəl 2. Portağal qabığı əsasında lasyon nümunəsi

Variantlar	I		II		III		IV		V		VI	
	qr	%	Qr	%	qr	%	qr	%	qr	%	Qr	%
Portağal ekstraktı	30	60	31	62	32	64	33	66	34	68	35	70
Naftalan nefti	1	2	2	4	3	6	4	8	5	10	6	12
Etil spirti	18	36	16	32	14	28	12	24	10	20	8	16
Qliserin	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi 50qr lasyon hazırlamaq məqsədi ilə portağal ekstraktı lasyon əsası kimi 30 qram-dan (60%) 35 qram-a qədər (70%) artırılmışdır və Naftalan nefti 1 qram-dan (2%) 6 qram-a qədər (12%) artırılır. İşçi komponent kimi isə etil spirti 18 qram-dan (36%) 8 qram-a qədər (16%) azadılmış, qliserin isə 1 qr sabit saxlanılmışdır.

Bu cədvəldə görüldüyü kimi V və VI variantın tərkib hissəsinin göstəricilərini optimal hesab etmək olar. Portağal ekstraktı əsasında alınan lasyon nümunəsi bütün növ dərilərə qulluq üçün tətbiq etmək nəzərdə tutulmuşdur. Alınmış nümunələrin fiziki-kimyəvi göstəriciləri öyrənilmişdir bu da növbəti cədvəldə verilmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3 Portağal qabığının ekstraktından alınmış lasyon nümunələrinin fiziki-kimyəvi göstəriciləri

Optimal Variantlar	Rəngi	İyi	pH	Şuasındırma əmsalı 20°C	Xüsusi cəkisi 20°C q/sm ³
V	bulanlıq	qarışıq spesifik	5,0	1,4789	1,3216
VI	bulanlıq	qarışıq spesifik	6,17	1,4899	1,4561

Lasyon nümunəsinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cədvəldə aldığımız nəticələrə görə optimal variantı olaraq şuasındırma əmsalı 1,4789-1,4899; xüsusi cəkisi 1,3216-1,4561; pH-5,0-6,17 göstərilmişdir. Belə ki, bu təhlillərin aparılması tədqiq olunan lasyonun fiziki-kimyəvi xassələrini göstərməklə yanaşı, həm də onun tibbi tələbatlara nə dərəcədə cavab verib verməsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Portağal qabığının ekstraktı əsasında hazırlanmış lasyon nümunəsi qarışıq spesifik iyə malikdir, ancaq burada Naftalan neftinin iştirakı lasyonun rəngində tündlük əmələ gətirmişdir ki, bunu da bulanlıq rəng kimi adlandırmaq olar (Рудакова, 2005).

Hal hazırda insanlar tərəfindən (xüsusilə qadınlar) istifadə edilən kosmetik maddələrin, o cümlədən üz, əl və ayaq kremlərin və lasyonların əksəriyyəti bitki mənşəli olduğundan alınmış portağal ekstraktını kosmetik lasyonların hazırlanmasında istifadə edilir (Kiss, 2006).

Yekun nəticə Hazırlanan portağal tərkibli lasyon büzücü və möhkəmləşdirici xüsusiyyətlərə görə qocalma əleyhinə təsir göstərir. Askorbin turşusu ilə zəhginləşdirmə dəri hüceyrələrinin normal işləməsinə və bərpaasına kömək edir. Portağalın antünflamatur xüsusiyyətləri dərinin elastikliyinə bərpa edir. Bol vitamin C sızanaq və köhnəlmiş epidermal hüceyrələrdən qurtulmağa kömək edir. Aparılan araşdırmalara əsasən bu lasyonun sakitləşdirici, iltihab əleyhinə, antiseptik kimi istifadə edilə bilər. Tərkibindəki qətransızlaşdırılmış Naftalan nefti dərinin müxtəlif xəstəliklərdə həm sərbəst halda, həm də termiki yanacaqlar zamanı dərinin regenerasiyasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Чуешов В.И. и др. (2014). Технология лекарств промышленного производства. Москва. 696.
2. Khalil N.et al.(2018). Chemical composition and antimicrobial activity of the essential oils of selected Apiaceous fruits, *Fut. J. Pharmaceut.Sci.*, (4), 88-92.
3. Bonaccorsi I. et al. (2013). Composition of industrial berqamot petitgrain produced in Calabria. *J. Essent. Oil Res.*, (5), 359-363.
4. G.H. Cəfərov. Ümumi fitopatologiya. B. Elm, 2007, 392 s.
5. M.Ə. Qasimov .Azərbaycanın faydalı bitki sərvətləri: Bilgi dərgisi, 2004. № 1, 78-82 s.
6. N.M.Yusifov, F.Y.Əliyev. Dərman bitkilərinin bioloji-aktiv maddələri A.M.E.A-Gəncə Regional Elm Mərkəzi Xəbərlər məcmuəsi Gəncə - 2003.
7. F.Əliyev, R.Hüseynov, Q.Qurbanov, R.Tağıyev. Bitkilər müalicə mənbəyidir. Gəncə 2016, 231s.
8. Q.Xəlilov, F.Əliyev, E. Məmmədov. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin bioloji fəal maddələri və onların istifadəsi. Gəncə 2016 , 230 s.
9. Ə. Hüseynov, M. Babayev. Məşhur biologiya alimləri, Bakı, Maarif , 2002. səh. 101 s.
10. Verma R.S. et al (2010) Changes in essential oil composition of rose-scented geranium (*Pelargonium graveolens*L Herit ex Ait.) due to date of transplanting under hill conditions of Uttarakhand. *Ind. J. Nat. Prod. Res.*, (3), 367-370.

12. P.Aolo Zuccarini, Camphor: risk and benefits of a widely used natural product J. Appl.Sci. Environ. Manage. Vol. 13(2), 69-74, 2009.
13. A.A. Kiss, A.C. Dimian and G. Rothenberg. Solid acid catalysts for biodiesel production – towards sustainable energy. Adv. Synth. Catal., 348, 75, 2006.
14. И.П Рудакова. и др. Методы контроля качества эфирных масел. Фармация. 2005, № 3, с. 3–5.

STUDY OF SAMPLES OF LOTIONS PREPARED ON THE BASIS OF CITRUS PLANTS EXTRACT

SUMMARY

The purpose of the study - At present, studies have been carried out to obtain therapeutic creams and lotions from biologically active compounds obtained from natural resource waste.

Research methodology – Various ointments and lotions are being prepared using extracts from agricultural waste.

Importance of research application - Scientific studies conducted on citrus plants have shown their antioxidant, anticarcinogenic, antiviral and other beneficial properties. Various masks are prepared from oranges that fight harmful microorganisms and have a calming effect.

Results of the study - The process of obtaining a lotion based on an extract from the peel of an orange was studied, 6 optimal options were identified.

Scientific novelty of the study - A sample lotion based on orange peel extract is intended for use on combination skin. It refreshes, cools, rejuvenates and makes the upper layer of the skin supple.

Key words: Orange, extraction, essential oil, lotion, ethyl alcohol, extract

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗЦОВ ЛОСЬОНОВ, ПРИГОТОВЛЕННЫХ НА ОСНОВЕ ЭКСТРАКТА ЦИТРУСОВЫХ РАСТЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - В данное время были проведены исследования по получению лечебных кремов и лосьонов из биологически-активных соединений, полученных из отходов природных ресурсов.

Методология исследования – Готовятся различные мази и лосьоны с применением экстрактов из отходов агропромышленного производства.

Важность исследовательского приложения – Научные исследования проведенные на цитрусовых растениях, показали их антиоксидантные, антиканцерогенные, противовирусные и другие полезные свойства. Из апельсинов готовят различные маски, которые борются с вредоносными микроорганизмами и оказывают успокаивающее действие.

Результаты исследования - Изучен процесс получения лосьона на основе экстракта из кожуры апельсина, были определены 6 оптимальных вариантов.

Научная новизна исследования – Образец лосьона на основе экстракта кожуры апельсина предназначен для использования на смешанной коже. Он освежает, охлаждает, омолаживает и делает верхний слой кожи эластичным.

Ключевые слова: Апельсин, экстракция, эфирное масло, лосьон, этиловый спирт, экстракт.

Məqalə daxil olmuşdur: 01.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

10.02.2023

Çara qəbul edilmişdir: 18.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 01.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 10.02.2023

Принято к печати: 18.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 01.02.2023

Send for reprocessing: 10.02.2023

Accepted for publication: 18.02.2023

UOT:631.525

DAĞLIQ ƏRAZİLERDƏ YAMAQLARIN SƏMTİNİN MEŞƏBİTMƏ ŞƏRAİTİNƏ TƏSİRİ HAQQINDA

Aynur İrşad qızı Hüseynova¹, Minarə Yunis qızı Həsənova², Seyfəddin Rəhman oğlu Tağıyev³, Nigar Üzeyir qızı Bədəl-zadə⁴, Sədaqət Əsəd qızı Əliyeva⁵.

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında formalaşmış dağ meşələrində yamaqların səmtinin əsas meşəmələgətirən ağac cinslərinin yayılmasına təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Dağlıq ərazilərdə yamaqların səmtinin, ekoloji tələbləri müxtəlif olan, müxtəlif ağac cinslərinin yayılmasına, onların meşə əmələgətirməsinə və bu meşələrin həm məhsuldarlığına, həm də davamlılığına təsiri bütün tarix dövrlərində tədqiqatçıları düşündürmüşdür.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Dağlıq ərazilərdə meşəmələgətirən müxtəlif ağac cinslərinin yayılmasına və onların yaratdıqları meşələrin məhsuldarlığına və davamlılığına yamaqların səmtinin etdiyi təsirin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dağlıq ərazilərdə meşəmələgətirən müxtəlif ağac cinslərinin yayılması qanunauyğunluğunun öyrənilməsi ölkəmizin dağlıq rayonlarında gələcəkdə meşəsalma işlərində meşə təsərrüfatı mütəxəssislərinə gərəkli ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Dağlıq ərazilərdə müxtəlif səmtli yamaqların meşəmələgətirən müxtəlif ağac cinslərinin yayılmasına, onların yaratdığı meşələrin inkişafına, məhsuldarlığına və davamlılığına təsirinə öyrənmək üçün Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin, şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında Şabran inzibati rayonu ərazisində meşələr üzərində müşahidələr aparılmış və meşəmələgətirən ağac cinslərinin, müxtəlif yamaqlar üzrə yayılmasında asılı olduğu aşkarlanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında formalaşmış dağ meşələrində yamaqların səmtinin əsas meşəmələgətirən ağac cinslərinin yayılmasına təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: relyef, yamaqların səmti, meşəmələgətirən ağac cinsləri, ekoloji tələbat, meşələrin məhsuldarlığı.

Giriş Dağlıq ərazilərdə yamaqların səmtinin müxtəlif ağac cinslərinin yayılmasına, onların meşəmələgətirməsinə və bu meşələrin həm məhsuldarlığına, həm də davamlılığına təsiri bütün tarixi dövrlərdə tədqiqatçıları düşündürən məsələlərdən biri olmuşdür. Tədqiqatlar apararaq dağlıq ərazilərdə yamaqların səmtinin ekoloji tələbatları müxtəlif növ ağac cinslərinin yayılmasına, onların yaratdığı meşələrin məhsuldarlığına və davamlılığına təsiri öyrənmişdir. Relyefin meşəmələgətirən əsas ağac cinslərinin yayılmasına, onların məhsuldarlığına və həyatına təsirinə nə qədər güclü bir amil olduğunu isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yayılmış bitki örtüyünün tarixi inkişafı həmin ərazinin relyefindən çox asılıdır. Relyef təbii komponent deyil, ərazi kateqoriyasıdır. Relyef istənilən hər hansı bir ərazidə həyat amillərinin, o cümlədən işıqın, istiliyin, rütubətin paylayıcısı rolunu oynamaqla bərabər, həm də həmin ərazidə torpaq örtüyünün formalaşmasına, eləcə də havaya birbaşa təsir göstərən çox vacib bir amildir.

¹Aynur Hüseynova, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu, Bakı Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89, aynur.huseynova.1968@mail.ru OrcID /10.33619/2414-2948/91

²Minarə Həsənova, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu, Bakı Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89, minare.hasanova@inbox.ru

³Seyfəddin Tağıyev, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu, Bakı Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89, seyfeddintg222@gmail.com

Nigar Bədəl-zadə, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu, Bakı Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89, nigarbadalzade@mail.ru

Sədaqət Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Dendrologiya İnstitutu, Bakı Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89, aliyevasadagat07@gmail.com

Materiallar və metodlar.Tədqiqat işində torpaq eroziyasına qarşı mübarizə (Axundov, Mustafayev1964), meşəmələgəlmə, meşələrin məhsuldarlığı (Visotski və Morozov 1941, 1925), relyef qiymətləndirməsi (Rzayeva 1994, 1998, 2019, 2020) yamacların səmti (Tağıyev, 1988), ekoloji tələbat (Hüseynova, 2023; Xəlilov, 1983).

Nəticələr və müzakirə. Relyefin bitkilərin həyatında oynadığı rolu daha yaxşı dərk etmək üçün sadəcə olaraq dağlıq ərazilərdə şimal (şimal-şərq, şimal və şimal –qərb yamaclar) və cənub (cənub-şərq, cənub və cənub-qərb yamaclar) səmtli yamacların işıqlanma müddətini və istilik rejimini, yamacların yuxarı və aşağı hissələrinin hidroloji rejimini (yəni su ilə təmin olunma rejimi), yamaclarda baş verən eroziya prosesləri, meşələrin yayılmasına və onların məhsuldarlığına təsirini yada salmaq kifayətdir (Axundov və Mustafayev 1964). Adları çəkilən bu proseslərin və amillərin bu və ya digər təsiri altında bitkilər aləmi, o cümlədən meşəmələgətirən ağac cinsləri, bu və ya digər yeri tutur və orada yaşayır. İstənilən bitkinin sonrakı yaşayışı təbiət amillərin təsirindən birbaşa və ya dolayı yolla asılı olur. Relyef bitkilərin yayılmasına təsir göstərən ən güclü amillərdən biridir. Оһуһ gəldiyi qənaətə görə relyef həyatın (bizim misalda meşəmələgətirən müxtəlif ağac cinslərinin) mövcud ola biləcəyi quru səthini həm böyüdür, həm də müxtəlif və ya rəngarənglik gətirir. Relyef bitkilərin yaşaması üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan həyat amillərinin, o cümlədən işıqın, istiliyin, suyun, havanın və torpaq öryüyünün yerin quru səthi üzrə paylanmasına, küləyin istiqamətinə, sürətinə və gücünə, havaya və rütubətin (suyun) drenajına, yağıntılara, transpirasiyaya, su axımına, qarın ərazi üzrə paylanmasına və əriməsinə, eroziya proseslərinə, torpağın qalınlığına, günəş enerjisinin yerin quru səthi üzrə paylanmasına və digər təbii proseslərə çox güclü təsir göstərir (Rzayeva, 1998). Dağlıq ərazilərdə relyefin, o cümlədən yamacların səmtinin, bir ekoloji amil kimi, meşə əmələ gətirən ayrı-ayrı ağac cinslərinin yayılmasına və onların yaratdığı meşələrin məhsuldarlığına təsiri daha güclüdür. Bu mənada relyefin meşəbitməşəraitinə təsirini öyrənərkən onu ekoloji amil kimi qəbul etmək çox vacibdir. Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinin cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağı ölkəmizin sıx meşəli regionlarından biridir. Buranın orta dağlıq qurşağında şərq fıstığının (*Fagus orientalis*) və gürcü palıdının (*Quercus iberica*) üstün olduğu dağ meşələri formalaşmışdır. Tədqiqatlar bu meşələrdə aparmışdır. Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinin ölkəmizə aid olan cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında (Şabran rayonuҺуН ərazisində) formalaşmış meşələrdə, yamacların səmtinin şərq fıstığının üstünlük təşkil etdiyi meşələrin yayılmasına və onların məhsuldarlığına təsirini öyrəmək məqsədi Rzayeva (2019) ilə həmin rayonuН ərazisində qonur meşə torpaqlarının müxtəlif növlərinin üzərində formalaşmış, *Fagus orientalis* Lipsky üstünlük təşkil etdiyi 50, 70 və 90 yaşlı meşələrin üzərində müşahidələr aparılmışdır və nəticələr cədvəl 1. verilmişdir.

Cədvəl 1. Şabran rayonu ərazisində yamacların səmtinin fıstıq meşələrinin yayılmasına və məhsuldarlığına təsi

yamacların səmti	meşənin yaşı və yaşa görə 1 hektarda yaratdığı oduncağın miqdarı		
	50 il	70 il	90 il
qərb yamac	meşə yoxdur	meşə yoxdur	meşə yoxdur
şimal yamac	190 m ³	220 m ³	250 m ³
şərq yamac	meşə yoxdur	meşə yoxdur	meşə yoxdur
şimal –qərb yamac	210 m ³	220 m ³	260 m ³
şimal –şərq yamac	150 m ³	220 m ³	240 m ³

cənub-qərb yamac	140 m ³	140 m ³	180 m ³
cənub-şərq yamac	130 m ³	150 m ³	190 m ³
cənub yamac	130 m ³	meşə yoxdur	meşə yoxdur

Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinin cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında formalaşmış olan və *Fagus orientalis* Lipsky üstünlük təşkil etdiyi 50, 70 və 90 yaşlı meşələr dağların nisbətən quraqlıq və daha yaxşı işıqlanan cənub, cənub-şərq və cənub-qərb yamaclarına nisbətən daha çox rütubətli və cənub səmtli yamaclara nisbətən az işıqlanan kölgəli və rütubətli şimal səmtli yamaclar ən böyük məhsuldarlığa malikdir. Tədqiqat aparılan ərazidə 50 yaşlı *Fagus orientalis* Lipsky meşələri şimal səmtli yamaclarda daha çox oduncaq ehtiyatı yaratdığı halda (hər hektarda 190-210 m³), cənub səmtli yamaclarda yetər sayda oduncaq ehtiyatı (hər hektarda 130-140 m³) yaradır (Visotski və Morozov 1925, 1914). Tədqiqat aparılan ərazidə *Fagus orientalis* Lipsky üstünlük təşkil etdiyi meşələrin ayrı-ayrı yamaclarda məhsuldarlığı onların yaşının müxtəlif dövrlərində дeмяк олар ки, dəyişmir. Dağlıq ərazilərdə günəş şüalarının daha yaxşı işıqlandırdığı nisbətən quraqlıq cənub səmtli yamaclarda *Fagus orientalis* Lipsky öz ömürlərinin ilkin illərində yaz günəş yanmalarından zərər çəkir. Günəş şüalarının cənub səmtli yamaclara nisbətən az işıqlandırdığı nisbətən kölgəli və rütubətli şimal səmtli yamaclarda yüksək məhsuldarlığa malik olan meşələr yaradan *Fagus orientalis* Lipsky nisbətən günəş şüalarının daha yaxşı işıqlandırdığı cənub səmtli nisbətən quraqlıq yamaclarda bitdikdə onun gövdəsinin qabığını və qabığın altında olan kambiyə qatını günəş şüaları yandırır və bu yanmadan bitki məhv olur. Bu səbəblərə görə *Fagus orientalis* Lipsky əksər hallarda cənub səmtli yamaclarda yayıla bilmir, köklü meşələr yarada bilmir və yaşayış uğrunda mübarizə prosesi nəticəsində zaman keçdikcə işığa və istiliyə daha çox tələbkar olan və cənub səmtli yamaclarda daha sürətlə inkişaf edən *Quercus iberica* və *Carpinus betulus* L. sıxışdırıcı təsiri altında tədricən sıradan çıxır. *Fagus orientalis* Lipsky kölgəyə davamlı ağac cinsidir. Kölgəyə davamlı meşəmələgətirən ağac cinsi kimi bu ağac cinsi çox vaxt bir yaruslu meşələr yaradır. Onun yaratdığı kölgəli meşə örtüyü altında işığa xeyli tələbkar olan *Quercus iberica* və *Carpinus betulus* L. və işığa tələbkar olan digər ağac cinsləri bitə bilmir. Tədqiqat aparılan ərazilərdə *Fagus orientalis* Lipsky ən yaxşı bitdiyi yamaclar günəş şüalarının nisbətən az işıqlandırdığı kölgəli və rütubətli şimal səmtli yamaclardır. Böyük Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinin Respublikamıza aid olan Cənub-Şərq hissəsinin şimal-şərq yamacının orta dağlıq qurşağında, Şabran inzibati rayonu ərazisində, formalaşmış olan qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının müxtəlif növlərinin üzərindəki meşələrdə, bir ekoloji amil kimi, yamacların səmtinin *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi meşələrin yayılmasına, onların məhsuldarlığına Rzayeva(2020) davamlılığına təsirini öyrənmək məqsədilə həmin rayonu ərazisində *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 50, 70 və 90 yaşlı dağ meşələri üzərində müşahidələr aparılmış və nəticələr cədvəl 2. verilmişdir.

Cədvəl 2. Şabran rayonu ərazisində yamacların səmtinin palıd meşələrinin yayılmasına və məhsuldarlığına təsiri

Yamacların səmti	meşənin yaşı və yaşa görə 1 hektarda yaratdığı oduncağın miqdarı		
	50 il	70 il	90 il
cənub yamac	190 m ³	meşə yoxdur	meşə yoxdur

şərq yamac	170 m ³	Meşə yoxdur	meşə yoxdur
cənub –şərq yamac	120 m ³	120 m ³	170 m ³
Şimal-şərq yamac	110 m ³	120 m ³	120 m ³
cənub-qərb yamac	90 m ³	90 m ³	120 m ³
şimal-qərb yamac	70 m ³	90 m ³	110 m ³
şimal yamac	Meşə yoxdur	meşə yoxdur	meşə yoxdur
qərb yamac	Meşə yoxdur	meşə yoxdur	meşə yoxdur

Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin şimal yamacında dağlıq rayonlarda formalaşmış *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 50, 70 və 90 yaşlı meşələr dağların daha çox rütubətli kölgəli şimal səmtli yamaclarına nisbətən quraqlıq və daha yaxşı işıqlanan cənub səmtli yamaclarında ən böyük məhsuldarlığa malikdir (Tağıyev, 1988). Tədqiqat aparılan ərazidə *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 50 yaşlı meşələr cənub səmtli yamaclarda şimal səmtli yamalardakına nisbətən daha çox oduncaq ehtiyatı (hər hektarda 120-190 m³) yaradır. Tədqiqat apardığımız ərazidə şimal və qərb yamaclarda *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 50 yaşlı meşələrə təsadüf olunmur. *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 70 yaşlı meşələrdə də buna oxşar mənzərə təkrarlanır. Belə ki, bu yaşda da *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 70 yaşlı meşələr cənub səmtli yamaclarda şimal səmtli yamaclardakına nisbətən daha çox oduncaq ehtiyatı (hər hektarda 120 m³) yaradır. Tədqiqat aparılan ərazidə qərb, şərq və şimal yamaclarda *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 70 yaşlı meşələrə təsadüf olunmur. *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 90 yaşlı meşələr cənub (səmtli yamaclarda şimal səmtli yamaclardakı nisbətən daha çox oduncaq ehtiyatı (hər hektarda 120-170 m³) yaradır. Qərb, şimal və şərq səmtli yamaclarda *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi 90 yaşlı meşələrə təsadüf olunmur.

Tədqiqat aparılan ərazidə dağların şimal səmtli yamaclarında *Fagus orientalis* Lipsky və ekoloji tələbatları *Fagus orientalis* Lipsky ağacının ekoloji tələbatlarına yaxın olan *Carpinus betulus* L. ağaclarının sıxışdırıcı təsiri altında *Quercus iberica* meşələrinin təzələnməsi pis gedir və ya demək olar ki, getmir. Belə bir mənzərənin yaranması ekoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, bir meşəmələgətirən ağac cinsi kimi, *Quercus iberica* rütubətə *Fagus orientalis* Lipsky qədər tələbkər ağac cinsi deyil. Bu ağac cinsi həm də işıqsevən ağac cinsidir. Dağlıq ərazilərdə, o cümlədən bizim tədqiqat apardığımız ərazidə də, günəş şüalarının yaxşı işıqlandırmadığı rütubətli şimal səmtli yamaclarda palıd ağacları öz ömürlərinin ilkin illərində fıstıqların kölgəli mühitində həmişə əziyyət çəkir. Tədqiqat apardığımız ərazidə günəş şüalarının şimal səmtli yamaclara nisbətən yaxşı işıqlandırdığı nisbətən quraq işıqlı cənub səmtli yamaclarda yüksək məhsuldarlığa malik olan meşələr yaradan *Quercus iberica* nisbətən günəş şüalarının az işıqlandırdığı şimal səmtli rütubətli yamaclarda bitdikdə palıd ağacı fıstıqların öldürücü təsiri altına düşdükdə tədricən məhv olur (Xəlilov, 1983).

Yekun nəticə. Meşəmələgətirən ağac cinsi kimi, *Quercus iberica*, *Fagus orientalis* Lipsky ilə müqayisədə rütubətə az, işığa və istiliyə qarşı çox tələbkərdir. Dağlıq ərazilərdə, o cümlədən tədqiqat aparılan ərazilərdə günəş şüalarının az işıqlandırdığı kölgəli və rütubətli şimal səmtli yamaclarda *Quercus iberica* cücərtilləri öz ömürlərinin ilk illərində *Fagus*

orientalis Lipsky ağaclarının və ekoloji tələbatları *Fagus orientalis* Lipsky ağacının ekoloji tələbatlarına yaxın olan *Fagus orientalis* Lipsky ağaclarının yaratdıqları kölgəli şəraitdən zərər çəkir. *Quercus iberica* günəş şüalarının nisbətən yaxşı işıqlandırdığı cənub səmtli yamaclarda daha yaxşı bitir. Bu yamaclarda *Quercus iberica* üstünlük təşkil etdiyi meşələr ən yüksək məhsuldarlığa malik olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov N.H. və Mustafayev X.M. Azərbaycanın dağ rayonlarında yeni meşələrin salınması və torpaeroziyasına qarşı mübarizə, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, (1964).
2. Бысоцкий Г.Н. Возможно ли надежное лесоразведение в степи, «Лесовод», №3, №5, №12, (1925).
3. Морозов Г. Ф. Учение о лесе, (1914).
4. Rzayeva G.A. Palıd meşələrinin məhsuldarlığının relyefdən asılılığı. Azərbaycan Torpaqşünaslar Cəmiyyətinin əsərləri, IV cild, səh. 89, Bakı, (1994).
5. Rzayeva G.A. Relyefin qiymətləndirmədə nəzərə alınması haqqında, Azərbaycan torpaqşünaslar cəmiyyətinin əsər əri, VII cild, səhifə 143, Bakı, (1998).
6. Rzayeva G.A. Dağlıq ərazilərdə yamacların səmtinin meşəmələ gətirən ağac cinslərinin yayılmasına, onların yaratdığı meşələrin təzələnməsinə, məhsuldarlığına və davamlılığına təsiri, Coğrafiyanın müasir problemləri respublika elmi konfransının materialları, Sumqayıt, (2019)
7. Rzayeva G.A. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin şimal yamacında formqalaşmış dağ meşələrində yamacların səmtinin meşəbitməşəraitinə və müxtəlif yaşlı fıstıq və palıd meşələrinin məhsuldarlığına təsiri, Humanitar və ictimai elmlər üzrə II beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, səh178-180 (2020)
8. Тагиев С.Р. Влияние покатости экспозиции склонов на продуктивность лесных почв и насаждений. Информационный листок серии «Сельско хозяйство» səh.220-228. Баку, (1988).
9. Huseynova A. Current Status and Taxonomical Composition of the Natural Dendroflora of the Hycan National Park. Бюллетень науки и практики /Bulletin of Science and Practice <https://www.bulletennauki.ru> T. 9. №6. p.73-79. (2023).
10. Xəlilov M.Y. Meşənin taleyi insan əlində, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, səh. 346-349.(1983).

IN MOUNTAIN AREAS DIRECTION OF SLOPES FOREST FORMATION ACTION

Aynur Irshad girl Huseynova¹, Minare Yunis girl Hasanova², Seifeddin Rahman son Tagiyev³, Nigar Uzeyir girl Badal-zade, Sadagat Asad girl Aliyeva
aynur.huseynova.1968@mail.ru

SUMMARY

Purpose of the study - to study the influence of the direction of the slope on the distribution of the main forest-forming tree species in mountain forests that form in the mid-mountain belt of the northeastern slope of the southeastern part of the Greater Caucasus.

Research Methodology - The influence of the direction of slopes in mountainous areas on the distribution of different tree species with different ecological requirements, on their forest formation, as well as on the productivity and sustainability of these forests, has been of interest to researchers throughout history.

Applied value of the study - it is of great importance to study the influence of the direction of the slope on the distribution of individual forest tree species in mountainous areas and on the productivity and sustainability of the forests they create. Thus, foresters may need to study the patterns of distribution of individual tree species in mountainous areas when carrying out future forest exploration work in the mountainous regions of our country.

Research results - In order to study the influence of slopes of different directions in mountainous areas on the distribution of various tree species that form forests, on the development, productivity and sustainability of the forests created by them, forest observations were carried out in the mid-mountain belt of the northeastern slope of the southeastern part of the Greater Caucasus on the territory of the Shabran administrative region, and a relationship was established between the distribution of individual tree species on different slopes.

Scientific novelty of the study: the influence of the slope direction on the distribution of the main forest-forming tree species in mountain forests, formed in the mid-mountain belt of the northeastern slope of the southeastern part of the Greater Caucasus, was revealed.

Keywords: relief, direction of slopes, tree species, ecological demand, productivity of forests.

В ГОРНЫХ РАЙОНАХ НАПРАВЛЕНИЕ СКЛОНОВ ЛЕСООБРАЗОВАНИЕ ДЕЙСТВИЕ

Айнур Иршад кызы Гусейнова¹, Минаре Юнис кызы Гасанова², Сейфеддин Рахман оглу Тагиев³, Нигяр Узеир кызы Бадал-заде, Садагат Асад кызы Алиева.
aynur.huseynova.1968@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - изучить влияние направления склона на распространение основных лесобразующих древесных пород в горных лесах, формирующихся в среднегорном поясе северо-восточного склона юго-восточной части Большого Кавказа.

Методология исследования - Влияние направления склонов в горных районах на распространение различных пород деревьев с различными экологическими требованиями, на их лесобразование, а также на продуктивность и устойчивость этих лесов интересовало исследователей на протяжении всей истории.

Прикладное значение исследования - Большое значение имеет изучение влияния направления склона на распространение отдельных лесных древесных пород в горных районах и на продуктивность и устойчивость создаваемых ими лесов. Таким образом, изучение закономерностей распространения отдельных древесных пород в горных районах может понадобиться лесоведам при проведении будущих лесоразведочных работ в горных районах нашей страны.

Результаты исследования - С целью изучения влияния склонов разной направленности в горных районах на распространение различных древесных пород, образующих леса, на развитие, продуктивность и устойчивость созданных ими лесов были проведены наблюдения за лесами в среднегорном поясе северо-восточного склона юго-восточной части Большого Кавказа на территории Шабранского административного района и установлена зависимость между распространением отдельных древесных пород на разных склонах.

Научная новизна исследования - выявлено влияние направления склонов на распространение основных лесобразующих древесных пород в горных лесах, сформировавшихся в среднегорном поясе северо-восточного склона юго-восточной части Большого Кавказа выделено.

Ключевые слова: рельеф, направление склонов, породы деревьев, экологическая потребность, продуктивность лесов.

Məqalə daxil olmuşdur: 28.04.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

25.05.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 15.06.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 28.04.2023

Отправлено на повторную

обработку: 25.05.2023

Принято к печати: 15.06.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 28.04.2023

Send for reprocessing: 25.05.2023

Accepted for publication: 15.06.2023

ÇOBANYASTIĞI EKSTRAKTI ƏSASINDA MƏLHƏM ALINMASININ TƏDQIQI

Nüşabə Zahid Əfəndiyeva¹ Gülnarə Həsən Zeynalova²
Sevinc Hüseyn Abbasova³ Kəmalə Tahir Əliyeva⁴ Aygün Namiq Məmmədova⁵

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Müasir dövrdə kimya sənayesinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması və xammala qənaət, ətraf mühitin qorunması məqsədi ilə sənaye və məişət tullantılarının təkrar emal prosesidir.

Tədqiqatın metodologiyası – Müxtəlif üsullarla ekstraktların alınma metodları, istifadə sahələri və təsir mexanizmi haqqında məlumatlar məlumdur. İqtisadi və texnoloji cəhətdən əlverişli üsul olan ekstraksiya ilə çobanyastığından çox komponentli məlhəmlərin alınması prosesinin metodologiyası tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın tədqiqi əhəmiyyəti – Təqdim olunan məqalədə Qərbi bölgəsində yabani halda geniş yayılmış çobanyastığı bitkisinin yaşıl kütləsinin etanolda ekstraksiyasından çobanyastığı ekstraktı alınması və onun keyfiyyət göstəricilərinin təyini verilmişdir. Parfimeya preparatlarında istifadə üçün bu ekstraktlardan müxtəlif məlhəm və lasyonlar hazırlanır.

Tədqiqatın nəticələri – Çobanyastığı meyvəsinin çıxım nisbətində ekstraksiya üsulu ilə ekstraktın alınması prosesi 6 variant üzrə tədqiq edilməklə, əlverişli optimal variant müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, çobanyastığı bitkisinin 260 qr həlledici 2,500 ml qr ekstrakt isə 80 °C temperaturda qovulduqdan sonra 1360 mq ekstrakt ayrılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Çobanyastığı bitkisindən ekstraksiya üsulu ilə alınan ekstrakt zərərsiz birləşmə olduğu üçün həm daxilə qəbul edilir, həm də bir çox xəstəliklərdə istifadə olunur. Bu meyvədən alınan məlhəmlərin əsas təsir edici xüsusiyyəti onların antiseptik xüsusiyyətidir. Bu məlhəmlər antibakterial hesab olunduğu üçün müxtəlif patogenlərə qarşı effektivdir.

Açar sözlər: çobanyastığı bitkisi, dərman preparatları, vazelin, çobanyastığı dərman maddəsi kimi, sink-oksid, salisil turşusu.

Giriş. Təbii ehtiyatlardan alınmış bioloji-aktiv maddələrdən müalicəvi əhəmiyyətli məlhəmlər almaq mümkündür. Bu məlhəmlərin alınması iqtisadi cəhətdən səmərəli və ucuz başa gəlməklə yanaşı tibbin bu sahəyə olan tələbatının ödənilməsinə zəmin yaradır. Elmi işin aparılmasında əsas məqsəd bitki mənşəli ekstraktlar əsasında dərman preparatlarının alınmasının mümkünlüyünü tədqiq etmək və bununla da müalicəvi əhəmiyyətli müxtəlif məlhəmlər almaqdır (Dəmirov, 1992).

Təqdim olunan məqalədə Qərbi bölgəsində yabani halda geniş yayılmış çobanyastığı bitkisinin yaşıl kütləsinin etanolda ekstraksiyasından çobanyastığı ekstraktı alınması və onun keyfiyyət göstəricilərinin təyini verilmişdir (Yusifov, 2003). Həmcinin çobanyastığı ekstraktı əsasında müalicəvi məlhəm nümunələri hazırlanmış, optimal tərkib müəyyən edilmiş və müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə imkanları tövsiyə edilmişdir (Hüseynov, 1985).

Respublikanın Qərbi bölgəsinin təbii ehtiyatları xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Mustafayev, 1972). Geniş yayılmış yabani bitkilərin tərkibləri

¹ Nüşabə Zahid Əfəndiyeva, Elm və Təhsil Nazirliyi Bioresurslar İnstitutu (Gəncə), nushabe1953@mail.ru, 0000-0005-6457-4213

² Gülnarə Həsən Zeynalova, gulnara.zeynalova.52@mail.ru

³ Sevinc Hüseyn Abbasova, sevincqalib3@gmail.com, 0000-0047-8912-6748

⁴ Kəmalə Tahir Əliyeva, aliyevakama123@gmail.com, 0000-0047-8912-6748

⁵ Aygün Namiq Məmmədova, aygun.mamedova@gmail.ru

tibbin ayrı-ayrı sahələrində qiymətli əhəmiyyət kəsb edən bialoji-aktiv birləşmələrlə zəngindir. Belə birləşmələr farmakologiyada, həm də kosmetologiyada geniş istifadə edilir. Tədqiqatçılar həmişə təbii ehtiyatlardan alınan bialoji-aktiv birləşmələrdən müalicəvi əhəmiyyətli yağlar, pastalar, məlhəmlər, kremlər və losyonların alınması, onların təbii edilməsi istiqamətində tətqiqat işləri aparılmış və hal-hazırda da aparılır (İsmayılov, 1989).

Azərbaycanın Qərb bölgəsində yabani halda geniş yayılmış, bol ehtiyatlara malik və yaşıl bitkisinin tərkibi tibdə müalicəvi əhəmiyyətli alkaloidlə zəhgin dərman bitkilərindən biri çobanyastığı bitkisidir. Çobanyastığı insan sağlamlığı üçün ən faydalı bitkilərdən biridir (Cəfərov, 2007). Qədim Romalılar bu bitkini tibbin bu sahəsinin ən qiymətli bitkisi hesab edirdilər. Müalicə məqsədi ilə əsasən “Çiçək səbətindən” istifadə olunur (Щербакoвa, 2008). Çiçək səbətində 40-dan artıq komponenti olan 0,2-0,8 % efir yağı tapılmışdır ki, bunda əsas tərkib hissəsini xamazilen- $C_{14}H_{15}$ – qatı göy rəngli maye təşkil edir. Terpen – $C_{10}H_{15}$, 10 %-ə qədər seskiven, terpen – $C_{15}H_{24}$, 20 %-ə qədər $C_{15}H_2O_2$ və $C_{15}H_{26}O$ seskiveter spirtləri, həmçinin kapril, nolin və izovalerian turşuları aşkar edilmişdir. Bitki və efir yağının başqa çiçək səbətindən apiun $C_{20}H_{28}O_{14}$ hidrolizə uğrayaraq apeğenin $C_{15}H_{10}O_5$ qlükoza və apioz, kvezsimeritin $C_{21}H_2O_2$ hidroliz olunaraq kvezsetin- $C_{25}H_{10}O_5$ və qlükoza, madrikarin- $C_{17}H_{22}O_5$ umbelliferon və onun metil efiri-germarin, mriakantin- $C_{30}H_{62}O_5$ hikatin turşusu, taraksasterol və onun qlikoziti- $C_{30}H_{50}O$ polin, fitosterin salisil turşusu, qliserit, ney turşusu, olein, palmitin və stearen turşuları “C” vitamini, koratin, acımtıl maddə, selik qətran və s. tapılmışdır (Əliyev, 1998).

Dünya florasının tərkibində çobanyastığının 50 növü yayılmışdır. Bitkinin Qafqazda 3 o cümlədən Azərbaycanda 2 növünə təsadüf edilir. Botanika elmində işlədilən bitki adlarının nomiklaturasında dərman çobanyastığı başqa adla yəni səhv olaraq “Vulqare” kimi təqdim edilmişdir. Çobanyastığının qüclü müalicəvi təsirə malik olduğunu bilərək, bitki ilə bir çox xəstəliklərin, o cümlədən də “uşaqlığı” müalicə edirlər. Qədim Romalılar bitkiyə “Chamamelon” adı vermişlər. “Chama”-alca, “Melon”-isə alma mənalarını daşıyır (Qasimov, 2007).

Bitkinin əsl adı –yəni “ramaşka” 1-ci dəfə XVIII əsrdə yaranmışdır. Orta əsrdə bitkinin latınca adı “Antenus” romane, bir qədər sonra “Chamaemeum” olmuşdur. Onlardan belə məlum olmuşdurki, “ramaşka” romana sözündən formalaşmışdır (Hümbətov, 2016).

Dərman bitkilərinə yaxından bələd olan M.B Retov “rus dərman” bitkiləri əsərində yazır ki, tacirlər dünyanın müxyəlif ölkələrindən küllü miqdar da çobanyastığı toplayıb Almaniya, ordan da Rusiyaya gətirərək çox baha qiymətə satırdılar (Qurbanov, 2009).

Aparığımız elmi-tədqiqat işində əsas məqsəd çobanyastığı bitkisindən alınmış ekstraktlar əsasında məlhəm almaqdır. Bu məlhəmlər sinir sistemini sakitləşdirir, həlimi öd qovucudur, yüngün bağırsaqların iltihabında və mədə-bağırsaq xəstəliyində, xorasağaldıcı, qızdırmada, əsmədə, titrəmədə, yel xəstəliyində, qadın xəstəliyində çox xeyirlidir. Aparılan elmi araşdırmalara əsaslanaraq laboratoriya şəraitində çobanyastığı bitkisinin çiçək və yaşıl kütləsindən etanolada ekstraksiya üsulu ilə çobanyastığı ekstraktının alınmasına nail olmuşuq (Yusifov, 2003). Ekstraksiya prosesi aşağıdakı ardıcılıqla aparıldı. 140 qr xammal xırda ölçülü formada doğranılır, şüşə kolbaya doldurulur, sonra xammalın üzərini örtənə qədər (1300 ml) su əlavə edilir (Qasimov, 2014). Ekstraksiya prosesi 4-5 saat müddətində aparılır. Sonra proses dayandırılır, ekstrakt başqa qaba keçirilir və sonra adi distillə qurğusu quraşdırılır. Qızdırıcı işə salınaraq su hamamında distillə prosesi aparılır.

Laboratoriya şəraitində uyğun olaraq alınmış ekstraktın fiziki parametrləri təyin edilir.

$n_D - 1,3359$

$pH = 3,47$

$\rho = 1,548 \text{ q/sm}_3$

Brix = 2,5 %

ABS = 0,886

Alınmış çobanyastığı bitkisinin müalicəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onun əsasında hazırlanmış məlhəm nümunəsinin optimal tərkibi tərəfindən tədqiq edilmişdir

Variantlar	I		II		III		IV		V		VI	
	qr	%	qr	%	qr	%	qr	%	qr	%	qr	%
Çobanyastığı ekstraktı	24,0	55,2	24,5	56,2	25,7	57,2	25,5	60,0	26,0	59,2	26,5	51,8
Vazelin	11,0	28,3	10,5	24,1	10,0	22,9	9,5	20,3	9,0	20,5	10,5	23,9
Zn O	1,0	2,3	1,5	4,9	2,5	5,7	1,5	3,2	2,0	4,6	2,6	5,7
Salisil turşusu	4,0	9,2	3,5	8,0	5,7	5,7	3,5	7,5	3,0	6,8	4,2	9,5

Alınmış məlhəmlərin fiziki-kimyəvi göstəriciləri həmin məlhəmin müalicəvi yararlığına və tibbi tələblərinə uyğun gəlməsinə əsas verilir.

Alınmış məlhəmlərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri araşdırılan zaman məlum olmuşdur, cədvəldə göstərilən nümunələrdən 2-si, yəni II-IV ən optimal variantdır.

Variantlar	Tərkib komponentləri							
	Çobanyastığı ekstraktı		Sink oksid		Salisil turşusu		Vazelin	
	qr	%	qr	%	qr	%	qr	%
II	24,5	56,2	1,5	4,9	3,5	8,0	10,5	24,1
V	1,5	4,9	2,0	4,6	3,0	6,8	9,0	20,5

Yekun nəticə. Praktik olaraq müəyyən edilmiş tərkiblərdə II variant interval optimal hədd kimi qəbul edilmişdir. Aparılan tədqiqat işində belə qənaətə gəldik ki, alınan məlhəmlər, qadın xəstəliklərində, sidikqovucudur, sinir sistemini sakitləşdirir, öd qovucudur, xorasağaldıcıdır, qızdırmada, titrətmədə, əsmədə, bel ağrısında, revmatizmada, yel xəstəliyində, həzm prosesini yaxşılaşdırmaqda böyük rol oynamaqla, belə xəstəliklərin qarşısını alır. Elmi təbabətdə çobanyastığından hazırlanmış dərman preparatı göstərdiyimiz xəstəliklərə qarşı müvəffəqiyyətli təbii tətbiq edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirov Y. A., Hüseynov D. Y., Şükurov G.Z. "Bitkilər və təbabət "Çənclik nəşr. Bakı- 1992. 247 s.
2. Yusifov N.M., Əliyev F.Y. Dərman bitkilərinin bialoji-aktiv maddələri- AMEA Gəncə bölməsi Regional elmi mərkəzi-"Xəbərlər məcmuəsi Gəncə-2003. 145 s.
3. Hüseynov D. Y. Dərman preparatları. Azərənəşr Bakı-1985. 147 s.

4. Mustafayev Y.D., Qasimov M.Ə. “Azərbaycanın faydalı bitkiləri “ Azərənşr.Bakı-1972. 247 s.
5. İsmayılov Ş.Ə., Təhməzov F.Ə., Tağıyev S.Ə. Dərman formalarının texnologiyası. I-hissə, Maarif nəşriyyatı . Bakı-1989. 471 s.
6. Яровые масличные культуры / Под общ. ред В. А. Щербакова / Москва, «Колос», 2008, 135 с.
7. Əliyev N. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı, Elm, 1998.
8. Qurbanov E. Ali bitkilərin sistematikas, Bakı, 2009. 210 s.
9. Yusifov N.M, Əliyev F.Y. “Dərman bitkilərinin bioloji-aktiv maddələri” AMEA-Gəncə Regional Elm Mərkəzi “Xəbərlər” məcmuəsi Gəncə-2003.
10. Qasimov M., Məmmədov T., Fitoterapiya, Elm Nəşriyyatı Bakı-2014, 302 s.
11. Hübətov H. S., Bəşirov V.V., Mohumayev V. R., Yağlı və efir yağlı bitkilər, Bakı-2016, 248 s.
12. Cəfərov Ğ.H. Ümumi fitopatologiya. B: “Elm”, 2007, 392 s.
13. Qasimov M. Ə. Azərbaycanın faydalı bitki sərvətləri: “Bilgi” dərgisi, 2004. № 1, s.78-82.

RESEARCH OF MAKING BALSAM BASED ON EXTRACT FROM CHAMOMILE

Nushaba Zahid Afandiyeva, Gulnara Hasan Zeynalova,
Sevinj Huseyn Abbasova, Kamala Tahir Aliyeva, Aygun Namiq Mammadova

SUMMARY

The purpose of the research - One of the most important issues facing the chemical industry in the modern era is the process of recycling industrial and domestic waste for the purpose of efficient use of natural resources, saving raw materials, and protecting the environment.

The methodology of the research - Information about the methods of obtaining extracts by various methods, the areas of use and the mechanism of action is known.

Importance of the research study - The presented article provides the extraction of chamomile extract from the green mass of the wild chamomile plant in the Western region in ethanol and the determination of its quality indicators. Different ointments and lotions are prepared from these extracts for use in perfumery preparations. The solution made from chamomile extract calms the nervous system in the form of an ointment. , the decoction is choleric, it has applications in inflammation of large intestines and gastrointestinal diseases, ulcer healing, fever, cold, shivering, wind disease, gynecological disease, etc.

The practical importance of the research - The presented article provides the extraction of chamomile extract from the green mass of the wild chamomile plant in the Western region in ethanol and the determination of its quality indicators. Different ointments and lotions are prepared from these extracts for use in perfumery preparations.

The results of the research - the process of extracting the extract of chamomile fruit in yield ratio by the method of extraction was investigated on 6 options, and the favorable optimal option was determined. It was found that 1360 mg of extract was separated after 260 g of chamomile plant was heated in 2,500 ml of solvent, and the extract was heated at 80°C.

The scientific novelty of the research – the extract obtained from the chamomile plant by the extraction method is a harmless compound and is taken internally and used in many diseases. The main effective feature of the ointments obtained from this fruit is their antiseptic properties. These ointments are considered antibacterial, so they are effective against various pathogens.

Key words: chamomile, health matters, vaseline, zinc oxide, salicylic acid, chamomile as the drug plant.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛУЧЕНИЯ МАЗИ НА ОСНОВЕ ЭКСТРАКТА РОМАШКИ

Нушаба Захид Эфендиева, Гюльнара Гасан Зейналова, Севиндж Гусейн Аббасова,
Кямаля Тахир Алиева, Айгюн Намик Маммедова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования – Одной из важнейших проблем, стоящих перед химической промышленностью в современное время, является утилизации промышленных и бытовых отходов с целью рационального использования природных ресурсов.

Методология исследования – Известна информация о методах получения экстракции, областях применения и механизме ее действия. Исследована методология процесса получения многокомпонентных мазей из ромашки путем экстракции, что является технологически удобным методом.

Важность исследовательского приложения – В представленной статье приведены подучение ромашка экстракта зеленых частей растения ромашки, в экстракции с этанолом широко распространенной в Западной регионе, определены показатели его качества. Из этих экстрактов готовят различные мази и лосьоны для использования в порфюмерных препаратах.

Результаты исследования – Подходящий оптимальный вариант определяли путем изучения 6 вариантов получения экстракта цветков ромашки методом экстракции. Установлено, что при экстракции 260 г цветков ромашки в 2500 мг растворителя при температуре 80 °C, отделяется 1360 мл экстракта.

Научная новизна исследования – Экстракт, полученный методом экстракции из растения ромашка, также принимают как внутрь, так как он безвредный так и используют при многих заболеваниях. Основным эффективным свойством мазей, приготовленных из экстрактов цветков являются их антисептические свойства. Антибактериальные свойства данного препарата делают его эффективным против различных патогенов.

Ключевые слова: растение ромашка, лекарственные препараты, вазелин, ромашка как лекарственное растение, оксид цинка, салициловая кислота.

Məqalə daxil olmuşdur: 11.04.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

21.05.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 18.06.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 11.04.2023

Отправлено на повторную

обработку: 21.05.2023

Принято к печати: 18.06.2023

The date of the admission of the

article to the editorial office:

11.04.2023

Send for reprocessing: 21.05.2023

Accepted for publication: 18.06.2023

UOT: 330.8

DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ NƏZƏRİ TƏDQIQI: PROBLEMLƏR VƏ MÜBAHİSƏLƏR

Elay Cəlal oğlu Zeynallı¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasını nəzəri tədqiq edərək onun problemlərini müəyyənləşdirmək, iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ətraf mühitin mühafizəsinin inteqrasiyasına diqqət yetirmək, davamlı inkişaf prinsipləri və təcrübələrinin yaxşılaşdırılmasına dair töhfə verməkdir

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqatda dayanıqlı inkişaf konsepsiyasını öyrənmək üçün nəzəri yanaşma, sistemli təhlil, sintez və analiz metodlarından istifadə edilir. Dayanıqlı inkişafa dair müxtəlif perspektivləri təhlil etmək və sintez etmək üçün əsas hesabatlar, tədqiqatlar və elmi məqalələr daxil olmaqla, mövcud ədəbiyyat hərtərəfli nəzərdən keçirilir. Metodologiya, həmçinin dayanıqlı inkişafba bağlı problemləri və potensial həll yollarını göstərmək üçün nümunələrin araşdırılmasını da əhatə edir.

Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti - tədqiqat dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və onun müasir reallıq kontekstində həyata keçirilməsi haqqında dəyərli fikirlər təqdim etdiyi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişafba bağlı problem və mübahisələri həlli istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə, maraqlı tərəflər üçün həllər təklif edir. Bu tədqiqatın nəticələri iqtisadi artımı, sosial bərabərliyi və ətraf mühitin mühafizəsini təşviq edən davamlı təcrübə və təşəbbüslərin inkişafına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqat dayanıqlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ətraf mühitin mühafizəsinin qarşılıqlı əlaqəsini müasir reallıqlar kontekstində öyrənir. Bu məqsədlə dayanıqlı inkişafın üzləşdiyi əsas problemləri - qeyri-adekvat inteqrasiya, məhdud siyasi iradə, qeyri-adekvat institusional çərçivələr, sosial-iqtisadi bərabərsizlik, maliyyə resurslarının çatışmazlığı və məlumatlılığın zəifliyi müəyyən edir. Tədqiqat həmçinin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün vahid yanaşmaların və maraqlı tərəflərin əməkdaşlığının zəruriliyini vurğulayır. Tədqiqat bu məsələlərin təhlilini təqdim etməklə, problemlərin həllinə və davamlı inkişafın təşviqinə yönəlmiş gələcək müzakirələr və tədbirlər üçün zəmin yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - tədqiqatın elmi yeniliyi dayanıqlı inkişafba dair mövcud biliklərin hərtərəfli təhlili və sintezində, iqtisadi artımın, sosial bərabərliyin və ətraf mühitin mühafizəsinin inteqrasiyasının araşdırılmasındadır. Tədqiqat davamlı inkişafba bağlı problem və mübahisələri müəyyən etmək və təsnifləşdirməklə sadə ədəbiyyat araşdırmasından kənara çıxır. Məqalə, həmçinin sahə daxilində yaranan tendensiyaları və potensial həlləri özündə ehtiva edir. Tədqiqat dayanıqlı inkişafın mürəkkəbliklərini və qarşılıqlı asılılıqlarını daha dərinədən başa düşməyi təklif etməklə və davamlı inkişaf təşəbbüslərində iştirak edən maraqlı tərəflər üçün praktiki nəticələrə dair fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: İqtisadi artım, Sosial bərabərlik, Ətraf mühitin mühafizəsi, Problemlər, COVID 19

Giriş. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi bir-biri ilə əlaqəli problemlərin həlli üçün vahid çərçivə təklif edən, müasir cəmiyyətdə kritik konsepsiya kimi XX əsrin sonlarından etibarən ortaya çıxmışdır. Konsepsiyanın yerinə yetirilməsi üçün çalışan beynəlxalq ictimaiyyət, nəzərdə tutulan hədəflərin qazanılması üçün ciddi addımlar atır, dayanıqlı gələcəyin qazanılması üçün çalışır. Bununla belə, əhəmiyyətinə baxmayaraq, dayanıqlı inkişaf çoxsaylı problemlərlə üzləşir və bir çox kontekstdə effektiv həyata keçirilmir. Son illərdə COVID-19 pandemiyası və Rusiya-Ukrayna müharibəsi kimi global hadisələr, baş verən ekoloji-iqtisadi böhranlar və ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri də daxil olmaqla, ortaya çıxan problemlərin həllində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi qarşısında yeni vəzifələr və hədəflər qoyur.

¹ Elay Zeynallı: Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Mühasibat uçotu və audit kafedrasının dissertantı, Gəncə şəhəri, e.zeynalli@adau.edu.az, [OrcID 0000-0002-6352-662X](https://orcid.org/0000-0002-6352-662X)

Materiallar və metodlar. Tədqiqat dayanıqlı inkişaf konsepsiyasını araşdırmaq və əlaqəli problemləri, habelə yaranan tendensiyaları araşdırmaq üçün nəzəri yanaşmadan istifadə etmişdir. Tədqiqatın dizaynı mövcud ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsini, nəzəri təhlili və əsas anlayışların, habelə perspektivlərin sintezini əhatə edir. Tədqiqat üçün ilkin məlumatlar dayanıqlı inkişaf, iqtisadi artım, sosial bərabərlik, ətraf mühitin mühafizəsi və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda problemlərlə bağlı elmi məqalələrin, hesabatların və müvafiq nəşrlərin öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və onunla əlaqəli problemlər ilə bağlı mövzuları, nümunələri və əsas nəticələri müəyyən etmək üçün tematik təhlil aparılmışdır. Müəyyən edilmiş mövzular mövcud nəzəri çərçivələr və empirik sübutlarla əlaqəli şəkildə tənqidi formada tədqiq edilmişdir.

Mövzunun əhatə dairəsi geniş olduğuna görə bütün aspektlərin əhatə edilməməsi, tədqiqatın yalnız özünəməxsus qərər və məhdudiyyətlərə malik ola biləcək ikinci dərəcəli məlumat mənbələrinə əsaslanması tədqiqatdakı əsas məhdudiyyətlərdir. Bu məhdudiyyətlərin tərsinin azaldılması üçün müxtəlif və nüfuzlu mənbələrə istinadların verilməsinə səylər göstərilmişdir.

Nəticələr və müzakirə. XX əsrdən etibarən dayanıqlı inkişaf konsepsiyası geniş şəkildə müzakirə edilir. “Brundtland Hesabatı” kimi tanınan Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının 1987-ci ildə hazırladığı əsas hesabatda dayanıqlı inkişaf “gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf” kimi xarakterizə edilmişdir. (WCED, 1987). Bu tərif iqtisadi, sosial və ekoloji mülahizələrin inteqrasiyasını nəzərdə tutur, həmçinin “üç tərəfli nəticə yanaşması” (Triple Line Concept) kimi də adlandırılır.

Brundtland Hesabatı dayanıqlığı qlobal müzakirələrin və siyasi gündəmin ön planına çıxaran dönüş nöqtəsidir. Bu nöqtənin düzgün elmi əsaslarla inkişafı üçün çoxsaylı mütəfəkkirlər dayanıqlı inkişafın nəzəri əsaslarına öz töhfələrini vermişlər. Herman Daly ekoloji iqtisadiyyat üzrə tədqiqatında davamlı resurs istifadəsinin vacibliyini və alternativ iqtisadi modellərə ehtiyacı vurğulamışdır (Daly, 1991). Con Elkinqton isə iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və qərarların qəbulu zamanı kompleks yanaşmanın zəruriliyini vurğulayan üç tərəfli nəticə yanaşmasını təqdim etmişdir (Elkington, 1997). Üç tərəfli nəticə ilə şirkət enerjiyə qənaət edən texnologiyalar tətbiq edərək öz karbon izini azaltmaqla, təkcə ekoloji göstəriciləri yaxşılaşdırmır, həm də enerji sərfiyyatını və tullantıları azaltmaqla xərclərə qənaət etdir. Başqa bir nümunə, malların istehsalı və satışında bərabərliyin təmini işçiləri ədalətli əmək haqqı və daha yaxşı iş şəraiti ilə təmin edir ki, bu da sosial bərabərliyi təşviq edir və yoxsulluğu azaldır, eyni zamanda istehsalçılar üçün uzunmüddətli tərəfdaşlıqlar yaradaraq iqtisadi dayanıqlığı təmin edir. Göründüyü kimi konsepsiyanın əsas qayəsi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün sosial rifahın və ya ətraf mühitin fəda edilməməsi, əldə olunmuş səmərənin hər üç istiqamətdə paylanması hesabına davamlı istifadənin və inkişafın təmin edilməsidir.

İqtisadi dayanıqlıq dedikdə cəmiyyətin bütün üzvlərinə fayda verən inklüziv və davamlı iqtisadi artımın təşviqi nəzərdə tutulur (Fikrətzadə və Əliyev, 2022). Sosial dayanıqlıq insan hüquqlarının, təhsilin, səhiyyənin və sosial birliyin əhəmiyyətini dərk edərək, sosial bərabərliyi, ədaləti və fərdlərin, eləcə də cəmiyyətin rifahını nəzərdə tutur (Dillard və b., 2009). Ekoloji dayanıqlıq təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, iqlim dəyişikliyinin təsirinin azaldılması, biomüxtəlifliyin qorunması və təbiətin davamlı resursların idarə edilməsi kimi mühüm istiqamətləri özündə ehtiva edir (Bebbington, 2008). Lele tərəfindən aparılmış tədqiqat

sübut etdi ki, bu ölçülər bir-biri ilə bağlıdır və bir ölçüdə irəliləyiş digərlərinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər (Lele, 2009). Məsələn, sosial bərabərsizliklərin aradan qaldırılması uzunmüddətli ekoloji dayanıqlığa töhfə verə bilər, çünki maarifləndirilmiş və təhsilli cəmiyyətin dayanıqlıq konsepsiyasında iştirak etmə ehtimalı daha yüksəkdir. Digər tərdən, COVID-19 pandemiyası kimi qlobal təhdidlərin kontekstində milli iqtisadiyyatların fasilələrlə üzləşməsi qarşısında dayanıqlığın təmin edilməməsi digər ölçülərin də azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Konsepsiyanın yerinə yetirilməsində maraqlı tərəflər kimi müəyyənləşdirilən müəssisələr, hökumətlər, cəmiyyət və fərdlər dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hökumətlər dayanıqlı inkişaf üçün hüquqi normalar yaradan, dayanıqlı təşəbbüsləri təşviq edən mexanizmlər formalaşdıran əsas tərəfdir (Daly, 1991). Müəssisələr məhsul (xidmət) təklifləri vasitəsilə dayanıqlı inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir, dayanıqlı biznes modellərini qəbul edir, ekoloji və sosial mülahizələrin öz strategiyalarına daxil edərək qərar qəbul etmədə sosial-ətraf mühitə təsirləri nəzərə alır. Vətəndaş cəmiyyəti və yerli təşəbbüs qrupları da dayanıqlı inkişafın təbliğində, habelə məlumatlılığın artırılmasında və maraqlı tərəflərin öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımada mühüm rol oynayır. Onlar icraya nəzarət etməklə və ictimai iştirakçılığı təşviq etməklə davamlı inkişafın idarə olunmasına töhfə verirlər (Hemmati, 2002).

Əlbət ki, nəzəriyyədən fərqli olaraq dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi problemsiz deyil. Fişer-Kovalski başda olmaqla əksər tədqiqatçılar hesab edir ki, qısamüddətli iqtisadi maraqların uzunmüddətli dayanıqlıq məqsədlərdən üstün tutulması, siyasi və institusional maneələrin aradan qaldırılmaması, sosial-iqtisadi bərabərsizliklər problemləri yaradan əsas səbəblərdir (Fischer-Kowalski və b., 2011).

Hesab edirik ki, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının üzləşdiyi problem və maneələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Qeyri-kafi inteqrasiya - iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərdə inteqrasiyanın tam yerinə yetirilməməsidir. Belə ki, bir çox inkişaf təşəbbüslər balanslaşdırılmır, sosial-ekoloji mühitin zərərinə iqtisadi artıma üstünlük verilir. Vahid inteqrasiyanın olmaması davamlı inkişaf səylərinə maneə olur (Drezner, 2008).
- Məhdud siyasi iradə - dayanıqlı inkişaf dəyişikliyinə təşviq etmək üçün güclü siyasi iradə və liderlik tələb olunur. Siyasətçilərin qısamüddətli və kəskin rəqabət mühitində olması, maraqlı tərəflərin davamlı tədbirlərin görülməsi maneə olması bu qəbildən olan əsas problemlərdir (Adams və b., 2016).
- Qeyri-adekvat institusional çərçivə - effektiv idarəetmə və davamlılığını təşviq etmək üçün çox vacibdir. Bir çox ölkələr etibarlı tənzimləmə sistemləri yaratmaq, qanunları tətbiq etmək və hesabatlılıqda çətinlik çəkir. Zəif institutlar və idarəetmə strukturları dayanıqlı inkişaf səylərinə maneə olur (Stoker, 2013).
- Sosial-iqtisadi bərabərsizlik - dayanıqlı inkişaf sosial bərabərsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Ancaq davam edən sosial-iqtisadi bərabərsizlik ciddi problemlər yaradır. Yoxsulluq, resurslara qeyri-bərabər çıxış imkanı və sosial təcrid dayanıqlı inkişaf yolunda irəliləməyə əsas əngəllərdir. Lelenin də tədqiqatında vurğuladığı kimi marjinal cəmiyyətlər əlavə zəiflik amilləri və maneələrlə üzləşir (Lele, 2009).
- Maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı - dayanıqlı inkişafın davamlı təcrübə və təşəbbüslərin həyata keçirilməsi üçün böyük həcmli maliyyə resursları tələb edilir.

Lakin bunun üçün kifayət qədər maliyyə resursu və investisiya yoxdur. Qeyri-kafi maliyyə mənbələri, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dayanıqlı inkişaf səylərinin miqyasını və səmərəliliyini məhdudlaşdırır (Blanco və b., 2014).

- Maarifləndirmə zəifliyi - dayanıqlı inkişaf haqqında bilik və məlumatlılığın olmaması konsepsiyanın tətbiqinə maneə olur. Davamlı təcrübələrin məhdud başa düşülməsi, ekoloji təhsilin aşağı səviyyədə olması fərdlərin rəşional davranış nümunələrini qəbul etməsinə və davamlı inkişaf strategiyalarının reallaşdırılmasına maneə olur (Doherty və b., 2019).

Bundan əlavə, COVID 19 pandemiyası və onun yaratdığı qlobal durğunluq, postpandemiya dövründə meydana çıxan hadisələr, eləcə də Rusiya-Ukrayna münaqişəsi üçtərəfli nəticənin əldə olunmasını ləngidir. Belə ki, silahlı münaqişə sosial mühiti zədələyir, ekoloji tarazlığı pozur, ərzaq təhlükəsizliyinə zərər yetirərək iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsinə əngəl törədir. Bütün bunlar dayanıqlı inkişaf üçün mövcud reallıqları nəzərə alaraq fəaliyyətin və maraqlı tərəflərin yeni xəritəsini formalaşdırılmasını tələb edir.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası problemlə yanaşı, mübahisələrlə də üzleşir. Davamlı inkişafın alimlər arasında müxtəlif nəzəri mübahisələr yaradan konsepsiya olduğunu desək, yəqin ki, yanılmarıq. Mübahisələr əsasən sosial ədalət, iqtisadi bərabərlik və davamlı inkişaf proseslərində resursların bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Bir qrup tədqiqatçı iddia edir ki, dayanıqlı inkişaf iqtisadi artımı resurs istehlakından ayırmaqla, yaşıl texnologiyaların, dövrü iqtisadiyyat modelinin (circular economy models) və davamlı innovasiya potensialını formalaşdırmaqla əldə edilə bilər (Sachs, 2012). Onlar iddia edir ki, daha dayanıqlı istehsal və istehlak nümunələrinə keçməklə, iqtisadi artıma zərər vermədən dayanıqlı inkişafa nail olmaq mümkündür. İddiyanın təsdiqi üçün rentabelliği qoruyub saxlayaraq ətraf mühitə təsirini müvəffəqiyyətlə azaldan şirkət və sənaye nümunələrinə diqqət çəkirlər. Bundan əlavə, davamlı inkişafın hərəkətvericiləri kimi bərpa olunan enerji, tullantıların idarə edilməsi və davamlı kənd təsərrüfatı sahəsində texnoloji irəliləyişlərin potensialına yönəlməyi təklif edirlər. Bir qrup tədqiqatçı isə əks fikri rifah göstəriciləri, resursların ədalətli bölüşdürülməsi və sosial tərəqqi kimi tədbirləri müdafiə edərək, ÜDM artımından daha çox rifahı prioritetləşdirən alternativ iqtisadi modellərə ehtiyac olduğunu vurğulayır (Jackson, 2017). Bu alimlər iddia edir ki, iqtisadi artımın ənənəvi ölçüləri insan rifahının və ətraf mühitin davamlılığının daha geniş ölçülərini əhatə etmir. Onlar sosial və ətraf mühit amillərini nəzərə alan “Həqiqi Tərəqqi Göstəricisi” (The genuine progress indicator-GPI) və ya “Xoşbəxtlik İndeksi” (The World Happiness Report) kimi alternativ göstəricilərin istifadəsini müdafiə edir, həmçinin dayanıqlı inkişafın ayrılmaz aspektləri kimi resursların ədalətli bölüşdürülməsinin, gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasının və sosial birləşmənin təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Digər tədqiqatçı qrupu isə dayanıqlı inkişafın faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək üçün marjinallaşmış cəmiyyət və iştirakçı yanaşmalarını müdafiə edir (Dillard və b., 2009). Bu fikri dəstəkləyən alimlər iddia edir ki, davamlı inkişaf yerli icmaların səlahiyyətlərinin artırılmasına üstünlük verməli və inkişafın faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməlidir. Onlar qrup və biliklərini, hüquqlarını tanıyaraq qərar qəbul etmə proseslərində fəal iştirakını müdafiə edir, davamlı təcrübələri və sosial ədaləti uğurla inkişaf etdirən icmanın rəhbərlik etdiyi təşəbbüsləri diqqətə çatdırır.

Bütün bu sadalanalar isə hələ də dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının nəzəri əsasda tam mənimsənilmədiyini, dinamik iqtisadiyyatın hazırkı konyunkturasına tam

uyğunlaşdırılmadığını deməyə əsas verir. Beləliklə, nəzəri perspektivlərin və yaranan tendensiyaların tədqiqi sahə daxilində transformativ dəyişikliklərin mürəkkəbliyini və potensialını şərtləndirməklə yanaşı, yeni reallıqlara uyğunlaşmanı qaçılmaz edir. Bu perspektivləri sintez edərək davamlı inkişaf çərçivəsində iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərin qarşılıqlı əlaqəsini tanımaq vacibdir. Bu ölçüləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək əvəzinə, qarşılaşmış mürəkkəb problemlərin həlli üçün vahid yanaşma lazımdır. Davamlı inkişafa nail olmaq iqtisadi artımın, sosial rifahın və ətraf mühitin mühafizəsinin balanslaşdırılmış inteqrasiyasını tələb edir.

Yekun nəticə. Dayanıqlı inkişaf müasir dövrümüzün çağırışlarını həll etmək üçün fundamental konsepsiyadır. O iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları nəzərə alınmaqla balanslaşdırılmış inteqrasiyasını tələb edir və vahid çərçivəni təmin edir. Müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq və əlaqələrin formalaşdırılması uğurlu icra prosesi üçün çox vacibdir. COVID-19 pandemiyası və postpandemiya dövründə baş verən global böhranlar dayanıqlılığın və dayanıqlığa hazırlığın vacibliyini nümayiş etdirərək, dayanıqlı inkişaf çərçivəsində birləşmənin zəruriliyini bir daha vurğuladı. Konsepsiyasının nəzəri tədqiqində meydana çıxan problemlərin və mübahisələrin öhdəsindən innovativ yanaşmalarla, birgə səylər və sistemli dəyişikliklərlə gəlmək, bir sözlə, dayanıqlı gələcəyə doğru yollar yaratmaqla həll etmək mümkündür. Hesab edirik ki, ilkin mərhələdə inteqrasiya prosesini sürətləndirmək üçün fərqli sektorlar və təşkilatlar arasında əməkdaşlığı və məlumat mübadiləsinin artırılması üçün qurumlararası əməkdaşlıq proqramlarının formalaşdırılması, siyasi məhdudiyyətləri aşmaq üçün müxtəlif tərəfdaşlıq platformalarının yaradılması, institusional potensialın inkişafı naminə hər bir sektor üzrə etibarlı qanunvericilik və idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və tətbiqi üçün vətəndaş cəmiyyətinin, ictimai təşkilatlarının və akademik sektorun daha aktiv fəaliyyətə cəlb edilməsi, sosial-iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaq üçün səmərəli təşəbbüslərin təşviqi və yenilikçi sosial təminat proqramların tətbiq olunması atılması labüd olan mühüm addımlardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adams, W. M., Aveling, R., Brockington, D., Dickson, B., Elliott, J., Hutton, J., ... & Vira, B. (2016). Biodiversity conservation and the eradication of poverty. *Science*, 353(6296), 744-749.
2. Bebbington, J. (2008). Social knowledge and the politics of sustainability. *World Development*, 36(5), 728-741.
3. Blanco, H., Albert, C., Byrnes, L., Fischer, A., Kissinger, G., & Manning, A. (2014). Governing the water-energy-food nexus: a social-ecological analysis of a watershed development project in Nicaragua. *Global Environmental Change*, 29, 220-232.
4. Daly, H. E. (1991). *Steady-state economics: Concepts, questions, policies*. Island Press.
5. Dillard, J., Dujon, V., & King, M. C. (2009). *Understanding the social dimensions of sustainability*. Routledge.
6. Doherty, T. J., & Clayton, S. (2019). *The psychology of sustainable behavior*. Emerald Group Publishing.
7. Drezner, D. W. (2008). Globalization and policy convergence. *International Studies Review*, 10(3), 562-564.
8. Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st-century business*. Capstone.

9. Fikrətzadə, F., & Əliyev, P. (2022). Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf prinsipləri baxımından tənzimlənməsi. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, 3, 9-32.
10. Fischer-Kowalski, M., Swilling, M., von Weizsäcker, E. U., Ren, Y., Moriguchi, Y., Crane, W. & Krausmann, F. (2011). Decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth. UN Environmental Programme.
11. Hemmati, M. (2002). Multi-stakeholder processes for governance and sustainability: Beyond deadlock and conflict. Earthscan.
12. Jackson, T. (2017). Prosperity without growth: Foundations for the economy of tomorrow. Routledge.
13. Lele, S. (2009). Sustainable development and its critics: Theories, measurement, and policy. Annual Review of Environment and Resources, 34, 419-447.
14. Sachs, J. D. (2012). From millennium development goals to sustainable development goals. The Lancet, 379(9832), 2206-2211.
15. Stoker, G. (2013). Why politics matters: Making democracy work. Springer.
16. WCED (World Commission on Environment and Development). (1987). Our common future. Oxford University Press.

A THEORETICAL STUDY OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: PROBLEMS AND DISPUTES

SUMMARY

The purpose of the research - the theoretical study of sustainable development strategy is to solve its problems, focus on the management of economic growth, social growth and environmental protection, and contribute to the improvement of sustainable development principles and practices.

The methodology of the research - the theoretical approach, systematic analysis, synthesis and analysis methods are used in the article to study the concept of sustainable development. The existing literature, including key reports, studies and scholarly articles, is comprehensively reviewed to analyze and synthesize different perspectives on sustainable development. The methodology also includes case studies to illustrate challenges and potential solutions to sustainable development.

The practical importance of the research - the study is of practical importance, as it provides valuable ideas about the concept of sustainable development and its implementation in the context of modern reality. It offers solutions for stakeholders of the concept, identifying directions for solving problems and disputes related to sustainable development. The results of this study can contribute to the development of sustainable practices and initiatives that promote economic growth, social equality and environmental protection.

The results of the research - the study studies the interrelationship of economic growth, social equity and environmental protection within the framework of the concept of sustainable development in the context of modern realities. To this end, it identifies the main challenges facing sustainable development - inadequate integration, limited political will, inadequate institutional frameworks, socio-economic inequality, lack of financial resources and weak awareness. The study also highlights the need for holistic approaches and stakeholder collaboration to achieve the sustainable development goals. By providing an analysis of these issues, the study lays the groundwork for future discussions and actions aimed at addressing the challenges and promoting sustainable development.

The scientific novelty of research - the scientific novelty of the research is in the comprehensive analysis and synthesis of existing knowledge on sustainable development, in the examination of the integration of economic growth, social equality and environmental protection. The study goes beyond a simple literature review by identifying and categorizing issues and controversies related to sustainable development. The article also highlights emerging trends and potential solutions within the field. The study offers insights into the practical implications for stakeholders involved in sustainable development initiatives, offering a deeper understanding of the complexities and interdependencies of sustainable development.

Keywords: Economic growth, Social equality, Environmental protection, Challenges, COVID 19

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ПРОБЛЕМЫ И СПОРЫ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - теоретическое изучение стратегии устойчивого развития заключается в решении ее проблем, сосредоточении внимания на управлении экономическим ростом, социальным ростом и защите окружающей среды, а также на содействии совершенствованию принципов и практики устойчивого развития.

Методология исследования - в статье для изучения концепции устойчивого развития используются теоретический подход, системный анализ, синтез и аналитические методы. Существующая литература, включая ключевые доклады, исследования и научные статьи, всесторонне анализируется с целью анализа и обобщения различных точек зрения на устойчивое развитие. Методология также включает тематические исследования, иллюстрирующие проблемы и потенциальные решения в области устойчивого развития.

Важность исследовательского приложения - исследование имеет практическое значение, поскольку дает ценные идеи о концепции устойчивого развития и ее реализации в контексте современной действительности. Он предлагает решения для заинтересованных сторон концепции, определяя направления решения проблем и споров, связанных с устойчивым развитием. Результаты этого исследования могут способствовать разработке устойчивых практик и инициатив, способствующих экономическому росту, социальному равенству и охране окружающей среды.

Результаты исследования - в исследовании изучается взаимодействие экономического роста, социального равенства и охраны окружающей среды в рамках концепции устойчивого развития в контексте современных реалий. С этой целью в нем определены основные проблемы, стоящие перед устойчивым развитием - недостаточная интеграция, ограниченная политическая воля, неадекватные институциональные рамки, социально-экономическое неравенство, нехватка финансовых ресурсов и низкая осведомленность. В исследовании также подчеркивается необходимость комплексных подходов и сотрудничества заинтересованных сторон для достижения целей устойчивого развития. Представляя анализ этих вопросов, исследование обеспечивает основу для будущих обсуждений и действий, направленных на решение проблем и содействие устойчивому развитию.

Научная новизна исследования - научная новизна исследования заключается в комплексном анализе и синтезе имеющихся знаний об устойчивом развитии, исследовании интеграции экономического роста, социального равенства и охраны окружающей среды. Исследование выходит за рамки простого обзора литературы, выявляя и классифицируя проблемы и противоречия, связанные с устойчивым развитием. В статье также освещаются тенденции и потенциальные решения, возникающие в этой области. Исследование предлагает более глубокое понимание сложностей и взаимозависимостей устойчивого развития, а также дает представление о практических результатах для заинтересованных сторон, участвующих в инициативах по устойчивому развитию.

Ключевые слова: Экономический рост, Социальное равенство, Защита окружающей среды, Вызовы, COVID 19

Məqalə daxil olmuşdur: 05.07.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

23.07.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 19.08.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 05.07.2023

Отправлено на повторную

обработку: 23.07.2023

Принято к печати: 19.08.2023

The date of the admission of the

article to the editorial office:

05.07.2023

Send for reprocessing: 23.07.2023

Accepted for publication: 19.08.2023

УДК: 331.1

ЯПОНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В ДЕЛОВЫХ ОТНОШЕНИЯХГульнара Шыхы кызы Гусейнова¹, Дильшад Адалят кызы Надирханова²,
Сона Джамал кызы Аббасова³**РЕЗЮМЕ**

Цель исследования – являются анализ влияния японских культурных ценностей на построение и поддержание деловых отношений; подчеркивание важности понимания жизненных укладов, позволяющих успешно вести бизнес в Японии.

Методология исследования – Методом исследования является изучение основных культурных ценностей, которые преобладают в японском обществе и как они формируются, передаются поколениями. Исследование проводилось на основе системного подхода к анализу проблемы, логического и структурного анализа, а также применения аналитических методов.

Важность исследовательского приложения - Исследование японских культурных ценностей в деловых отношениях играет важную роль в создании более успешных, гармоничных и взаимовыгодных связей между представителями различных культур и способствует сотрудничеству и развитию международного бизнеса.

Результаты исследования - Межличностные отношения (нинген канкей) являются ключевым фактором в Японии, и отсутствие достаточного времени для их развития может быть истолковано как отсутствие интереса и невнимательность. Высокий уровень качества и сервиса, к которому привыкли японцы, являются отражением их стремления к совершенству. Высокие уровни ожидаются даже в относительно незначительных вопросах.

Научная новизна исследования - Исследование статьи имеет большую научную значимость и может способствовать углублению понимания японской культуры, развитию межкультурных коммуникаций и эффективному управлению деловыми отношениями с японскими партнерами и клиентами.

Ключевые слова: Япония, бизнес, культура, японские ценности, межличностные отношения.

Введение. Понимание японских культурных ценностей в бизнесе заключается не только в наличии некоторых общих знаний, например, таких как, элементарные вежливости, приветствие с поклоном или вручение визитных карточек двумя руками. Это поверхностное понимание не поможет вести бизнес в Японии. Также важно знать, как японские культурные ценности влияют на такие аспекты бизнеса, как установление связей и поддержание отношений, адаптация к высоко конкурентному и меняющемуся японскому рынку или предоставление беспрецедентного уровня обслуживания.

Японцы хорошо осведомлены о культуре и обычаях страны, в которой они хотят вести бизнес, и адаптируют свои действия к местным требованиям. Точно так же ведение бизнеса в Японии требует знания местных культурных ценностей, чтобы понять, как вести бизнес по-японски. Японский способ ведения бизнеса имеет значительное влияние на мировую экономику и культуру. Этот подход к деловым отношениям основан на ценностях, таких как уважение, сдержанность, внимательность, точность и традиционализм, которые имеют важное значение для японской культуры и оказывают влияние на способ взаимодействия с деловыми партнерами (Гарсия, 2015).

¹ Əsas müəllif/Corresponding author: Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəndə, metiska49@gmail.com, OrcID 0000-0002-8020-901X

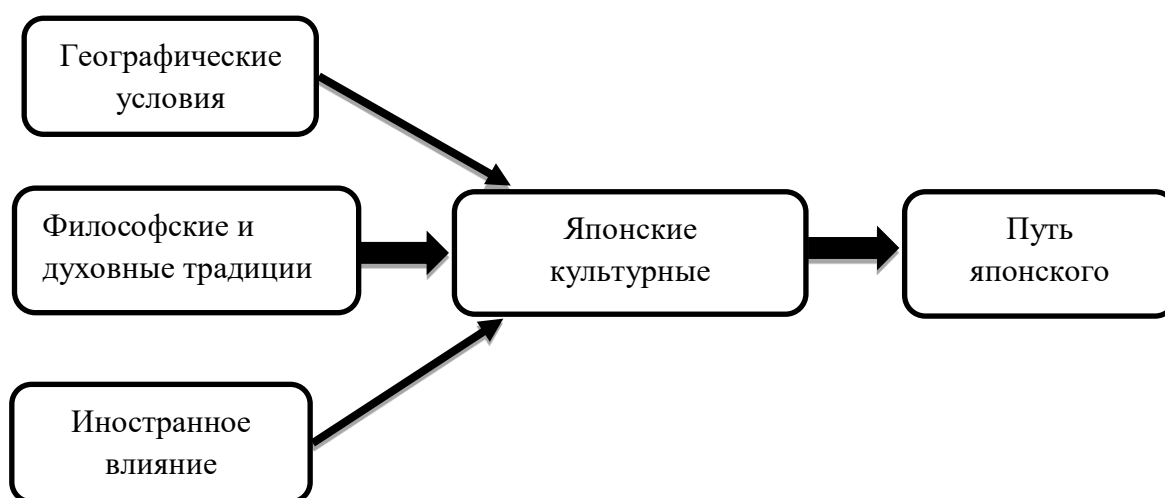
² Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəndə, nadirkhanova_dilshat_adau@mail.ru, OrcID 0000-0002-3950-6995

³ Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəndə, abb-sonya@yandex.ru, OrcID 0000-0002-1366-3001

Японские компании часто следуют модели, которая называется "кайдзен", что означает непрерывное улучшение. Она основана на идее, что постоянное совершенствование процессов и продуктов приводит к улучшению качества и эффективности, а также к сокращению издержек и увеличению прибыли. Эта модель стала широко распространенной во всем мире и привела к созданию систем управления качеством и производственных методов, таких как "6 сигм", "тотальное управление качеством". Кроме того, японские компании также славятся своим коллективизмом и упором на командную работу. Они создают сильные команды, которые работают вместе, с целью достичь общих целей. Этот подход также может включать менторство и развитие сотрудников, чтобы помочь им достичь своего полного потенциала.

Японский способ ведения бизнеса отличается от западного подхода к капитализму, где приоритет отдается максимизации прибыли и акционерного дохода. Японские компании, напротив, часто уделяют большое внимание удовлетворению потребностей клиентов, а также общественной ответственности и взаимодействию с государственными органами. В целом, японский способ ведения бизнеса оказал значительное влияние на мировую экономику и культуру. Он демонстрирует, что командная работа, упор на непрерывное улучшение и уважение к клиентам и общественной ответственности могут привести к долгосрочному успеху.

Рисунок 1. Влияние японского способа ведения бизнеса

В этой статье под культурой понимаются ценности, нормы, убеждения, взгляды и модели поведения, усвоенные и разделяемые группой людей, которые позволяют им смотреть на мир одинаково (Garsia, 2014).

Источники японских культурных ценностей. Ценности — это глубочайший уровень культуры, а на самом внешнем уровне — это непосредственно наблюдаемые черты, такие как способ ведения дел. Поведение можно увидеть, но не лежащие в его основе культурные ценности, поэтому они могут оставаться неизменными, несмотря на то, что они выражаются в различных способах действия.

Конкретные культурные ценности позволяют людям каждого общества знать, что уместно в каждой ситуации, и, таким образом, представляют неявно или явно разделяемые идеи и убеждения о том, что хорошо, правильно и желательно в сообществе. Эти принятые способы ведения дел определяют нормы того, как люди должны вести себя и действовать по отношению к другим. Японские культурные

традиции основаны на различных источниках, таких как географические условия страны, иностранные влияния, полученные в ходе ее истории, а также ее духовные и философские традиции.

(1.1) Географические условия Японии. Географическая изоляция Японии, ее сравнительно небольшой размер и относительно большое население привели к тому, что ее люди живут в непосредственной физической близости друг к другу. Это привело к чувству необходимости работать сообща или в группах, к заботе о чувствах других и к тому, что важно осознавать относительный статус отдельных людей. Кроме того, частые стихийные бедствия, такие как тайфуны, землетрясения, наводнения и оползни, воспитали большое уважение к природе и желание жить в гармонии с ней, а не пытаться ее контролировать.

(1.2) Иностранное влияние в истории Японии. Япония испытывала иностранное культурное влияние на протяжении всей своей истории, начиная в 4 веке с Китая. К 16 веку страны Западной Европы, такие как Португалия, Испания, а затем и Голландия, установили прямой контакт с японцами, пока Указ 1635 года не приказал закрыть страну, запрещая японцам выезжать за границу и возвращаться после проживания за границей. На протяжении более 200 лет Япония была официально, хотя и не полностью, закрыта и официально не открывалась до Реставрации Мэйдзи в 1868 году. В середине 19 века западное влияние проникло в Японию в основном из США. В 1853 году в гавань Токио прибыли четыре американских корабля с целью восстановления регулярной торговли и диалога между Японией и Западом.

Таким образом, японцы разработали практику принятия полезных элементов чужой культуры, слияния их с местными обычаями и адаптации их к использованию японцами (*шитоко-дори*).

(1.3) Японские философские и религиозные традиции. Философские и религиозные традиции — это убеждения и правила, которыми люди руководствуются в своих решениях и суждениях на протяжении всей жизни. Японские философские и религиозные традиции развивались на протяжении истории Японии в результате сочетания различных систем мышления.

Синкретизм — важнейшее явление в японской религиозной истории. Синтоистские и буддийские верования объединились, когда буддизм был представлен Японии в 6 веке, а конфуцианство и буддизм всегда были тесно взаимосвязаны, поскольку они были представлены вместе с дзен-буддизмом (Гречко, 2017).

Это главная причина, по которой многие японцы не проводят четкого различия между своими философскими и религиозными традициями, помимо простых обрядов и ритуалов, и почему трудно с уверенностью определить, какие конкретные культурные ценности исходят от каждой традиции. Японская мысль интересуется реальностью этого мира и придает особое значение тому, что удобно в повседневной жизни. Синто, дзен-буддизм и конфуцианство — это именно три традиции, которые очень сильно связаны с настоящей жизнью. Кроме того, вероятно, именно эти традиции оказали наибольшее влияние на формирование японского делового мировоззрения.

Определенные культурные ценности в бизнесе напрямую вытекают из этих трех основных философских и религиозных традиций и являются основой, в которой японцы оценивают свое поведение и поведение других.

(1.4) Японские культурные ценности в бизнесе. Японское общество не так однородно, как обычно представляется, с различиями в зависимости от региона, размера общины, проживания в городе или сельской местности, образования, работы или

принадлежности к группе меньшинств. Однако все японцы разделяют определенные культурные ценности и принятые правила поведения, и, следовательно, существует высокая степень однородности их социальных обычаев, а не этнической принадлежности или образа жизни.

Хотя не все японские деловые люди одинаковы, они ведут себя одинаково во всех конкретных общественных ситуациях в соответствии с тем, что считается приемлемым в обществе, а не в соответствии с тем, что они могут думать индивидуально. Опыт и исследования ученых в Японии показывают, что можно выделить 13 основных японских культурных ценностей в бизнесе, которые необходимо понимать, чтобы создавать и поддерживать деловые отношения с японцами.

Эти культурные ценности в бизнесе сформировали японское деловое мышление и сформировали черты японского способа ведения бизнеса (Корчагина, 2014):

1. **Важность отношений.** В японской традиционной культуре люди рассматриваются в контексте их социальных отношений. Отношения имеют первостепенное значение в социальной структуре Японии, и комплекс тонких социальных норм регулирует все типы межличностных отношений.

2. **Спасение лица.** Возможно, одна из самых важных японских культурных ценностей — сохранять лицо в публичных ситуациях как по отношению к себе, так и к другим. Японцы, как правило, пытаются найти подходящий способ адаптировать свои собственные желания к требованиям других и, таким образом, не оскорблять или не наносить ущерб своему общественному имиджу.

3. **Самоконтроль и самодисциплина.** В кризисной ситуации несмотря ни на что, японцы постараются сохранить самообладание и самодисциплину. Самоконтроль означает умение скрывать свои чувства, эмоции и реакции в любой ситуации. Самодисциплина — это способность следовать тому, что вы считаете правильным, несмотря на искушение поступить иначе.

4. **Важность тишины.** Есть японская поговорка о том, что «молчание — золото» (*iwanu ga hana*). Тишина важна в Японии из-за дзен-буддизма. Истина не может быть описана словами, а существует только в тишине, поскольку, хотя слова необходимы для выражения понятий, язык препятствует более глубокому пониманию реальности, которая существует за пределами слов.

5. **Стремление к совершенству.** Стремление к совершенству даже в самых незначительных вопросах является культурной ценностью, которая отражается в обычно высоком уровне качества и обслуживания в Японии. Следует стремиться к совершенству, хотя известно, что это не всегда возможно. Таким образом, овладения техникой путем постоянного повторения недостаточно, и необходимо попытаться достичь состояния не-ума (*мусин*).

6. **Гибкость адаптации к изменениям.** В практике дзен есть поговорка, что «самый чудесный ум подобен воде», потому что вода постоянно меняет свою форму, приспособившись к любой окружающей среде. Гибкость достигается за счет избегания привязанностей, т. е. за счет способности меняться, чтобы приспособиться к новым ситуациям. В постоянно меняющемся мире необходимо отпустить как объекты, так и мысли.

7. **Все меняется и нет ничего постоянного.** Японцы осознают непостоянство и быстротечность жизни (*мудзё*) и поэтому понимают, что реальность не фиксирована, а подвержена постоянным изменениям. События — это просто преходящие обстоятельства, и слова теряют смысл, как только они вырываются из своего

первоначального контекста, поскольку те же самые обстоятельства никогда не повторяются.

8. **Важность обстоятельств.** Обстоятельства важны, потому что надлежащего поведения следует ожидать при любых обстоятельствах. Ни одно действие не является хорошим или плохим само по себе, но его значение и ценность полностью зависят от обстоятельств, цели, момента и места. Хорошие индивидуальные действия — это те, которые лучше всего подходят для сообщества, а плохие — те, которые наносят ему ущерб.

9. **Гармония между членами группы.** Под гармонией понимается избегание прямых столкновений в повседневной жизни. Конфликты возникают из-за отношений между одним человеком и другими, а гармония между членами группы является результатом поиска подходящего способа приспособить свои собственные желания к требованиям других.

10. **Членство в группе и сотрудничество в ней.** Японское общество придает большое значение группе или сообществу (*m.e.*) и его социальной функции как ядра, вокруг которого вращаются работа и жизнь. Таким образом, индивидуум существует как член группы, и его поведение должно быть вежливым и уместным, чтобы способствовать сотрудничеству внутри нее.

11. **Социальная иерархия и уважение к возрасту.** Вертикальная структура японского общества основана на конфуцианской концепции социальной иерархии, четко определяющей обязанности и ответственности, регулирующие отношения между людьми. Среди наиболее важных — уважение к пожилым и почтение к старшинству.

12. **Важность соблюдения социальных норм.** Конфуцианская концепция *ли* простирается от кодифицированных актов повседневной жизни до этических норм мышления, чувств и действий. Она обеспечивает каждому человеку определенное положение в семье, общине и обществе. В свою очередь, это позволяет каждому решить, что следует или не следует делать в конкретных обстоятельствах, и, следовательно, принять решение о соответствующих словах и действиях.

13. **Принятие неизбежного.** Дзен учит, что со всем, даже со смертью, можно столкнуться без страха, приняв ее неизбежность. Кроме того, осознание того, что события невозможно контролировать, способствует принятию фактов такими, какие они есть.

В таблице 1 обобщены специфические японские культурные ценности, имеющие отношение к бизнесу, и показаны три философские и религиозные традиции, от которых они произошли, т. е. синто, дзен-буддизм или конфуцианство. Поскольку эти традиции смешались в ходе японской истории, некоторые культурные ценности являются общими и, действительно, могут быть результатом синкретизма.

Таблица 1. Краткое изложение японских культурных ценностей в бизнесе

<i>Синто</i>	Членство в группе и сотрудничество внутри группы. Важность обстоятельств. Гармония между членами группы.
<i>Дзен буддизм</i>	Самоконтроль и самодисциплина. Важность молчания. Все меняется, и нет ничего постоянного. Гибкость в адаптации к изменениям.

	Принятие неизбежных событий. Стремление к совершенству.
Конфуцианство	Социальная иерархия и уважение к возрасту. Важность взаимоотношений. Важность соблюдения социальных норм. Сохранять личность на публике.

Источник: Г. Гарсия (2015 г.), «Японские культурные традиции и международный бизнес», в Б. Кристенсен и Дж. Куман (ред.), *Национализм, культурная идеологическая обработка и экономическое процветание в эпоху цифровых технологий*, IGI Global, с. 106-126.

(1) *Важность понимания японских культурных ценностей в бизнесе*
Традиционные ценности и черты, которыми руководствовались японцы на протяжении столетий, остаются важными и сегодня в том, как большинство взрослых людей ведут себя на публике. Для эффективного взаимодействия с японскими деловыми людьми по-прежнему требуется глубокое знание значения определенных действий, отражающих лежащие в их основе культурные ценности и социальные обычаи.

Существуют три важные характеристики японского способа ведения бизнеса, которые либо неизвестны, либо вызывают трудности в Японии (см. таб. 2 ниже).

Таблица 2. Три важных аспекта межличностных отношений.

Важность межличностных отношений.
Важность избежания прямых конфронтаций и споров.
Значение письменных контрактов.

Источник: Г. Гарсия (2015 г.), «Японские культурные традиции и международный бизнес», в Б. Кристенсен и Дж. Куман (ред.), *Национализм, культурная идеологическая обработка и экономическое процветание в эпоху цифровых технологий*, IGI Global, с. 106-126.

(2.1) *Важность межличностных отношений.* Межличностные отношения (*нинген канкей*) являются важным условием ведения бизнеса в Японии. Это влечет за собой взаимность между теми, кто вовлечен с целью продвижения своих целей.

Установление межличностных отношений важно, потому что японские деловые люди больше доверяют тем, с кем они общаются и знают, чем тем, кто просто хочет вести бизнес. Им удобнее вести дела с людьми, которые являются друзьями, а не просто знакомыми. Таким образом, японцы прежде чем начать бизнес, тратят много времени и денег на установление межличностных отношений, потому что им необходимо как можно лучше узнать потенциального иностранного партнера, чтобы понять, как он действует, и уметь интерпретировать его реакции, прежде чем чувствовать себя уверенно (Губенко, 2013).

Встречи после работы являются важной частью японского бизнеса, поскольку они позволяют выразить личные чувства по поводу бизнеса (*хоннэ*), а не то, что считается уместным на публике (*татамаэ*). Эти неформальные встречи за пределами рабочей среды состоят из социальных мероприятий, таких как обеды, караоке, пикники помогают выработать личный подход, учитывая более формальное отношение японцев на рабочем месте.

Важно иметь в виду, что неформальные встречи происходят не только до и во время официальных переговоров, но и в ходе последующей реализации совместной бизнес-

стратегии. Это связано с тем, что деловые отношения в Японии по-прежнему носят личный характер, а возможные конфликты решаются дружеским и непубличным путем путем взаимных консультаций (*ханаший*), а не в судебном порядке.

Японцы привыкли поддерживать постоянный дружеский контакт со своими деловыми партнерами, и для этой цели они предпочитают совершать личные визиты как можно чаще, чтобы более неформально познакомиться с ответственными лицами и ходом бизнеса. В Японии первоначальные контакты не осуществляются напрямую без каких-либо ссылок. Напротив, деловые отношения устанавливаются посредством соответствующих связей и представлений (*шокай*) общим другом или даже третьим лицом (*шокай-ша*).

Межличностные отношения основаны на относительном статусе человека или социальном положении в иерархии. Кроме того, отношения между двумя индивидами более высокого и более низкого статуса являются основой структуры японского общества. Такие характеристики, как возраст, образование, работа или контакты, являются основой для различий в статусе, и японские деловые люди возмущаются, когда различия в статусе игнорируются в межличностном общении. Это связано с важностью обмена визитными карточками (*мэйси*), которые указывают место человека в иерархии компании. Японцам нужно знать это, для того чтобы решить, как говорить с другим человеком и какой уровень вежливости нужно использовать.

(2.2) *Важно избегать прямой конфронтации и споров.* Гармония (*ва*), понимаемая как избегание прямой конфронтации, является важной культурной ценностью японского общества, и поэтому избегание личной конфронтации на публике является приоритетом. Предпочтительно разрешать конфликты через не прямые каналы, такие как неформальные встречи, посредничество (*тюкай*) или арбитраж (*тюсай*).

Японцы не имеют привычки прямо выражать свои мысли. Таким образом они могут не задеть чувства других людей и не разрушить гармонию в отношениях. Они очень внимательно относятся к тому, что они говорят и каким образом они это говорят (*татамаэ*), например, избегая слов «нет» и вместо этого используя менее прямые выражения, такие как «это трудно» (Коно, 1987). *Татамаэ* — это официальное или публичное лицо, мнения и действия, соответствующие определенному положению и ситуации, а *хоннэ* — это истинные чувства или намерения. В Японии гармония ценится намного больше, чем откровенность (т.е. выражение своего мнения или чувства).

В Японии надлежащее поведение в каждой общественной ситуации зависит от обстоятельств и культурно установлено. В международном бизнесе конфликты могут быть результатом того, что люди не разделяют одни и те же культурные ценности в отношении того, что уместно или правильно, и это имеет решающее значение для оценки искренности и надежности. Японская деловая встреча — это публичная ситуация, в которой необходимо сказать то, что следует сказать согласно принятым социальным нормам (*татамаэ*). С другой стороны, личные чувства (*хонне*) — это нечто личное, которые не следует выражать публично.

Неопределенность японского общения обычно сбивает с толку иностранцев, которые не понимают, что оно дополняется жестами, поскольку общие культурные ценности являются контекстом, в котором должны быть поняты словесные сообщения. Поэтому деловые люди должны помнить, что важно не только значение слов, но и любая сопровождающая их невербальная коммуникация должна быть правильно интерпретирована.

Культурные ценности определяют то, как молчание понимается в каждом обществе, а в Японии молчание (*тинмоку*) — это скорее способ сообщить о том, что

важно, чем просто пробел между словами (Мәммədov, 2013). Японское молчание может выражать широкий спектр значений в зависимости от каждой конкретной ситуации, например, чтобы предотвратить прямую конфронтацию, чтобы не обидеть других или выразить несогласие, поскольку чувства обычно не выражаются напрямую. Таким образом, могут возникать недоразумения, когда люди не японского происхождения неправильно понимают значение молчания в той или иной ситуации.

Сохранение лица является глубоко укоренившейся культурной ценностью японского общества, и люди редко выходят из себя на публике, если только одна из сторон не имеет значительно более высокого статуса. Японцы больше заботятся о самоконтроле, чем о контроле над другими или ситуацией, поскольку их учат не раскрывать того, что они действительно хотят сказать, и сдерживать эмоции с целью сохранения межличностной гармонии.

Привычка вести себя в соответствии с тем, что является социально приемлемым (*татамаэ*), является важным элементом для получения общественного признания, которое является основой групповой гармонии. Японские деловые люди ориентированы на группу, к которой они принадлежат, и такая забота об интересах группы до сих пор является правилом в школах и на работе в Японии (<https://melumatlar.az>). На публике японские деловые люди сохраняют позицию поддержки группы, даже если они лично с ней не согласны. Таким образом, члены одной и той же группы действуют сходным образом.

(2.3) *Значение письменного договора.* Контракт является юридическим средством, которое описывает в письменной форме соглашение между двумя сторонами, особенно когда между ними не установлено доверие. Хотя японцы используют письменные контракты, обычно считается, что если нет межличностного доверия, то простое наличие подписанного документа не улучшит деловую ситуацию. Таким образом, традиционное японское отношение к выполнению письменных контрактов заключается в подчеркивании созданных деловых отношений. Контракт — это скорее простая формализация личного обязательства работать вместе, чем подробный документ с фиксированными пунктами, которые должны точно выполняться.

Процесс переговоров не заканчивается, когда участники подписывают контракт, в котором описывается, что от них ожидается. В Японии подписание письменного контракта не означает конец переговоров, поскольку японцы верят в изменяющиеся обстоятельства (*дзидзё хэнко*), и очень точные пункты подписанного контракта не считаются определенными, но они всегда открыты для переговоров снова, даже сразу после подписания (<https://aydinoghlu.wordpress.com>).

Конкретные условия теряют свою силу, если обстоятельства меняются и условия становятся невыгодными для какой-либо из сторон. Они должны быть адаптированы к происходящим изменениям с целью достижения взаимоприемлемых результатов и поддержания долгосрочных отношений (*нагаи цукиай*). Это основано на убеждении, что обе стороны договора должны помогать друг другу при возникновении проблем, потому что это будет возвращено в ходе долгосрочных отношений.

Заключение. Существуют культурные факторы, которые важны для построения и поддержания деловых отношений в Японии. Следует иметь в виду, что японцы хорошо информированы и подготовлены, и в ответ на это иностранцы, ведущие бизнес в Японии, должны быть готовы глубоко понять японские культурные ценности. Следует подчеркнуть, что межличностные отношения (*нинген канкэй*) являются ключевым фактором в Японии, и отсутствие достаточного времени для их развития может быть истолковано как отсутствие интереса и невнимательность. Доверие основывается не на

письменном договоре, а на установленных межличностных отношениях и долгосрочной стратегии, включая приверженность долгосрочным деловым отношениям. Это необходимо для ведения бизнеса в Японии.

Гармония, заключающаяся в том, чтобы избегать личных столкновений и сохранять видимость на публике, является приоритетом в японском бизнесе. Точно так же важен ежедневный контакт и постоянная корректировка решений в соответствии с обстоятельствами. Высокий уровень качества и сервиса, к которому привыкли японцы, являются отражением их стремления к совершенству. Ожидается высокий уровень даже в относительно неважных делах.

В качестве последнего вывода, возможно, было бы разумно осознать, что в результате различного значения контрактов, основанных на несходных культурных ценностях, деловые люди неазиатского происхождения обычно сталкиваются с большим количеством проблем со своими японскими партнерами во время выполнения контракта, чем до его подписания.

Список литературы

1. Гарсия, Г. (2015), Японские культурные традиции и международный бизнес, в Б. Кристенсен и Дж. Куман (ред.), Национализм, культурная идеологическая обработка и экономическое процветание в эпоху цифровых технологий, IGI Global, 2015, с. 106-126.
2. Garcia, G (2014), Cultura y estrategia de los negocios internacionales: Elaboración, negociación e implementación, Editorial Pirámide, Madrid, 2014
3. Гречко, Е.А. Географические различия систем корпоративного управления: учебное пособие / Е.А. Гречко. - М.: Юрайт, 2017. - 150 с.
4. Корчагина, А.С. Японский менеджмент / А.С. Корчагина. - М.: Научная книга, 2014. - 308 с.
5. Губенко М. К вопросу управления персоналом в японских компаниях // Человек и труд. 2013. № 1. С. 50-52.
6. Коно, Т. Стратегия и структура японских предприятий : пер. с англ. // Т. Коно. - М. : Прогресс, 1987. - 384 с.
7. Мəmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi. Bakı, "Apostrof" Çap Evi, 2013, 213. – 672 s.
8. Yaponiya və ABŞ firmalarında innovasiya menecmenti <https://melumatlar.az/blog/8778/yaponiya-ve-abs-firmalarinda-innovasiya-menecmenti>
Электронный ресурс: (Дата обращения: 05.06.2023)
9. İqtisadiyyat, İctimai-Sosial, Yapon İdarəetməsi – Yapon Möcüzəsi <https://aydinoghlu.wordpress.com/2016/03/14/yapon-idar%C9%99etm%C9%99si-yapon-mocuz%C9%99si-2/>
Электронный ресурс: (Дата обращения: 05.06.2023)

İŞ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YAPON MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ

XÜLASƏ.

Tədqiqatın məqsədi - Yapon mədəni dəyərlərinin işgüzar münasibətlərin qurulmasına və saxlanmasına təsirini təhlil etməkdir. Yaponiyada uğurlu iş aparmağa imkan verən həyat tərzlərini başa düşməyin vacibliyini vurğulamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat metodu Yapon cəmiyyətində üstünlük təşkil edən və onların necə formalaşdığı, nəsilər tərəfindən ötürülən əsas mədəni dəyərlərin öyrənilməsidir. Tədqiqat problemin təhlili, məntiqi və struktur təhlili, analitik metodlarının tətbiqi üçün sistemli bir yanaşma əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti - Yapon mədəni dəyərlərinin işgüzar münasibətlərdə araşdırılması müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında daha uğurlu, ahəngdar və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin yaradılmasında mühüm rol oynayır, əməkdaşlığı və beynəlxalq biznesin inkişafını təşviq edir.

Tədqiqatın nəticələri – şəxslərarası münasibətlər (ningen kankei) Yaponiyada əsas amildir və onları inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər vaxtın olmaması maraqsızlıq və diqqətsizlik kimi yozula bilər. Yaponların öyrəşdiyi yüksək keyfiyyət və xidmət səviyyəsi onların mükəmməllik arzusunun əksidir. Nisbətən kiçik məsələlərdə belə yüksək səviyyələr gözlənilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – məqalənin tədqiqi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir və yapon mədəniyyətinin anlaşılmasının dərinləşməsinə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin inkişafına, Yapon tərəfdaşları və müştəriləri ilə işgüzar münasibətlərin səmərəli idarə olunmasına kömək edə bilər.

Açar sözlər: Yaponiya, biznes, mədəniyyət, Yapon dəyərləri, şəxslərarası münasibətlər.

JAPANESE CULTURAL VALUES IN BUSINESS RELATIONS

RESUME.

The purpose of the research - The purpose of the study is to analyze the influence of Japanese cultural values on the construction and maintenance of business relations; emphasizing the importance of understanding the lifestyles that allow successful business in Japan.

The methodology of the research - The research method is the study of the main cultural values that prevail in Japanese society and how they are formed, passed down through generations. The study was conducted on the basis of a systematic approach to the analysis of the problem, logical and structural analysis, the use of analytical methods.

The practical importance of the research - The study of Japanese cultural values in business relations plays an important role in creating more successful, harmonious and mutually beneficial ties between representatives of different cultures and promotes cooperation and the development of international business.

The results of the research - Interpersonal relationships (ningen kankei) are a key factor in Japan, and the lack of sufficient time for their development can be interpreted as lack of interest and inattention. The high level of quality and service that the Japanese are used to is a reflection of their desire for excellence. High levels are expected even in relatively minor issues.

The scientific novelty of research – The research of the article has great scientific significance and can contribute to a deeper understanding of Japanese culture, the development of intercultural communications and effective management of business relations with Japanese partners and customers.

Keywords: Japan, business, culture, Japanese values, interpersonal relations.

Məqalə daxil olmuşdur: 27.04.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

22.05.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 26.08.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 27.04.2023

Отправлено на повторную

обработку: 22.05.2023

Принято к печати: 26.08.2023

The date of the admission of the

article to the editorial office:

27.04.2023

Send for reprocessing: 22.05.2023

Accepted for publication: 26.08.2023

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA MƏHSUL İSTEHSALININ VƏ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xanım Ehtibar qızı Həsənova¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Geniş və sistemli təhlilə əsaslanmaqla, ərzaq bazarının inkişafının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsindən, məhsulun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin araşdırılmasından, həmçinin bu prosesdə məhsul keyfiyyətinin idarə olunması təcrübə əhəmiyyətli təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat prosesində cədvəl, müqayisə və dinamik inkişaf, müşahidə, analitik təhlil, kompleks yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti - Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi və əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarının istehlakının həcmi artırılması müasir şəraitdə Dövlətin aqrar siyasətinin qarşısında duran ən mühüm hədəflərdəndir. Ölkədə istehsal olunan ərzağın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsilə sıx bağlıdır. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda ərzaq bazarında təklif edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın nəticələri – Kənd təsərrüfatı sahəsində məhsul bazarının formalaşması və inkişafını, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və idarə olunması, həmçinin yeni təklif və üsullardan istifadə olunması ilə bağlı müəyyən qərarlar qəbul olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Müasir dövrdə müasir şəraitdə ərzaq bazarının inkişafında təsir edən amillər sistemləşdirilmişdir, ərzaq bazarının inkişafına məhsulun keyfiyyətinin idarə olunmasının təsiri öyrənilərək, ümumiləşdirmələr aparılmışdır, emal-sənaye sahəsində xarici iqtisadi əlaqələrin ərzaq bazarına təsiri mexanizmi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, ərzaq təhlükəsizliyi, əhali tələbatı, məhsul keyfiyyəti, sahibkarlıq fəaliyyəti, istehlak qabiliyyəti, səmərəlilik, sosial-iqtisadi tədbirlər.

Giriş. ərzaq bazarında məhsulun keyfiyyətin yüksəldilməsi müasir şəraitdə aqrar sahədə istehsalın intensivləşdirilməsi məsələlərindəndir.

Məhsulun keyfiyyəti dedikdə, onun istehlakçının tələb və ehtiyaclarına cavab vermə qabiliyyətinə qarşılıq olaraq məhsulun mövcud xassələrinin, məsulun yararlılıq dərəcəsi, faydalılıq dərəcəsinin və istifadə müddətinin məcmusunu özündə əks etdirir. Bu anlayış çox aspektli bir anlayış olduğu üçün, müəyyən məzmunlarda mövcud olmasına baxmayaraq, onun iqtisadi kateqoriyada mühüm rol oynayır. Çünki, iqtisadi kateqoriya həm keyfiyyət həm də səmərəliliyin yüksəldilməsinə təsir edən bir amildir. Belə ki, ən az əmək və vəsait sərfi ilə istehsal edilən və yüksək istehlak qabiliyyətinə malik olan və əhalinin tələbatını ödəyən məhsul keyfiyyətli məhsul kimi hesab olunur.

Bildiyimiz kimi, aqrar sahənin əsas strateji hədəflərindən biri ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsidir. ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə təhlükəsiz məhsulun norma və ya standartlara uyğun şəkildə proqnozlaşdırılaraq, istifadəsi və istehlakçılar üçün yüksək səviyyəli müdafiənin təmin edilməsi tələbini nəzərə alaraq ya heç bir riski olmayan, ya da minimum səviyyədə risk səviyyəsini təmin edən məhsuldur. O cümlədən, istehsal və idxal olunan məhsulun keyfiyyətini artırmaqla əhalinin ərzaq məhsullarına olan istehlakının quruluşunu yaxşılaşdırmaq və təkmilləşdirməkdən ibarətdir (Cəbiyev, 2002).

Ümumiyyətlə iqtisadi münasibətlərin inkişafı kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi islahat və tədbirlərin yerinə yetirilməsi, o cümlədən məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəltmək tələbi mövcud ehtiyatlardan istifadəni məqbul sayır. Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı proseslərinin inkişafı, o cümlədən bu proseslər arasındakı münasibətin innovativ formaları yaransa da, beynəlxalq səviyyədə nisbətən aşağı səviyyəyə düşmüşdür.

O cümlədən, iqtisadi əlaqələrin inkişafı nəticəsi olaraq, əkinə yararlı torpaq sahələrinin məhdud olması, xüsusilə maddi və qeyri-maddi resursların tükənməsi və s. kimi problemlər

¹ Xanım Həsənova Ehtibar: ADAU, Gəncə, xanim-yusifova-1991@mail.ru, 0009-0007-4984-5257

kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti məsələlərinə tələbin yüksəldiyi vəziyyətdə iqtisadi faktorların təsiri gücləndirilməli, bu şəraitdə rəqabət mühiti yaradılmalı, maraq xeyli artırılmalıdır (Heyderov, 2021).

Qeyd etmək istərdik ki, kənd təsərrüfatı sahəsinin milli iqtisadiyyatdakı funksiyası iki vacib faktorla qiymətləndirilir. Birinci amil əsasən, ölkəmizdə qurulan ərzaq bazarlarındakı məhsula olan tələb və istəklərin əsasən yerli və milli istehsal hesabına yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır, digər amil isə istehsal və istehlak olunan əmttə və ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsi və inkişafı ilə bağlıdır. Faktorların hər ikisi, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir. Eyni zamanda, bu inkişaf və təkmilləşmə prosesi digər faktorlarla əlaqələlidir (Yaqubov, 2014).

Bildiyimiz kimi, müəssisənin, təşkilatın və digər sahibkarlıq subyektlərinin növündən asılı olmayaraq bu subyektlər, müəyyən zaman çərçivəsində və inkişaf dövründə müəyyən mühit amillərinin təsirinə məruz qalır. Mühit amillərinə nəzər salsaq, onları iki kateqoriyada qruplaşdırmaqla bilərik. Bu kateqoriyaya əsasən təsərrüfat subyektlərinə təsir edən mühit amilləri xüsusilə iki qrupa bölünərək daxili və xarici amillərə ayrılır. Daxili amillərə əsasən biz təsərrüfat subyektini qiymətləndirsək bu prosesdə iş sistemi, kənd siyasəti, müəssisənin texnika və texnologiyası, maliyyə imkanları, marketinq xidmətləri, eyni zamanda təsərrüfat subyektinin mədəniyyət və nüfuzu nəzərə alınmalıdır. Biz əgər məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə nail olmaq istəyiriksə, mütləq şəkildə, həm iş sistemini, kənd potensialını, o cümlədən istifadə olunan texnika və texnologiyanın müasir standartlara cavab verməsindən, peşəkar marketinq xidmətlərinin olmasından, maliyyə imkanlarından və s. faktorların mövcudluğundan əmin olmalıyıq. Digər qrup amillərə əsasən biz xarici mühit amillərini dəyərləndirməliyik. Xarici mühit amillərinə əsasən təsərrüfat subyektinin maddi-texniki bazası, rəqabət mühitinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi, o cümlədən beynəlxalq vəziyyət, iqtisadi, siyasi, ekoloji və dini faktorlar mühüm xarakter daşıyır (Hüseynova, 2015). O cümlədən, xarici faktorlardan bəhs edərkən, rəqabət mühitinin formalaşması və inkişafı müəssisədə məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində xarici faktor olaraq xüsusilə iqtisadi vəziyyəti də qiymətləndirməliyik. İqtisadi vəziyyət dedikdə, bura bir çox amilləri daxil edə bilərik, lakin iqtisadi fəaliyyəti burada mühüm rol oynayır (Heydərov, 2016).

Məlumdur ki, məhsulun keyfiyyəti ilə iqtisadi fəaliyyət arasında xətti asılılıq mövcuddur. Məhsulun keyfiyyəti və beynəlxalq münasibətlər sistemi arasında mütənəsibliyə nəzər salsaq, yerli və milli məhsulun itehsalı və inkişafı nəticəsində əmək məhsuldarlığının inkişafına səbəb olur. Məhsulun keyfiyyətinin düzgün idarə edilməsi ayrı-ayrı bazarların, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin dayanıqlı inkişafına təkan verir. Bütün bunlar isə mövzunun aktuallığını, həmçinin onun mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu şərtləndirir.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

sent/ha

İllər	Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	pambıq	tütün	Şəkər çuğunduru	Dən üçün günəbaxan	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları								
2011	25,4	15,5	24,9	349	17,8	144	146	144
2012	27,2	19,5	27,9	337	18,2	147	150	143
2013	27,5	19,3	28,4	334	19,4	152	154	151
2014	24,0	17,9	25,8	312	17,3	133	152	157

2015	31,5	18,8	25,4	380	17,7	136	158	174
2016	30,6	17,3	15,2	490	20,8	140	159	176
2017	29,8	15,3	16,6	316	20,1	150	155	187
2018	30,0	17,6	19,0	350	20,6	149	162	191
2019	32,1	29,5	19,3	328	21,6	169	176	209
2020	31,8	33,6	22,1	512	22,4	174	188	224
2021	32,8	28,5	21,3	391	22,3	184	190	228

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı
- www.azstat.org

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvələ nəzər salsaq görürük ki, son on ilə əsasən onu qeyd edə bilərik ki, 2011-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərdə 29% artım, pambıq 83% artım, tütün məhsullarında 15% azalma, şəkər çuğunduru üzrə 12% artım, dən üçün günəbaxanda 25% artım, kartof 27% artım, tərəvəzdə 30% artım, bostan bitkilərində isə 58% artım müşahidə olunmuşdur. Gördüyümüz kimi, tütün məhsullarından başqa digər məhsullarda artım müşahidə olunmuşdur. Bu kənd təsərrüfatına ayrılan xüsusi diqqətin, o cümlədən yerli və milli məhsulun artırılması və xarici bazarda asılılığı azaltmaq üçün yerinə yetirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığında artım müşahidə olunmuşdur. Tütün məhsullarının məhsuldarlığının dinamikasına nəzər yetirsək, 2015-ci ilə nisbətdə 2016-cı ilə 59% azalma, o cümlədən 2020-ci ilə müqayisədə 2021-ci ildə də 15% azalma baş vermişdir. Bu isə xammalın qiymətinin bahalaşması, tətbiq olunan vergi dərəcələrinin artırılması ilə bağlı əlaqələndirə bilərik (stat.gov.az).

Ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların statistikasına nəzər salsaq, bir neçə rəqəmi qeyd etmək istərdik.

Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində ət və ət məhsulları, quş əti, yumurta, bitki və kərə yağı, süs və süd məhsulları, bostan bitkiləri, kartof, tərəvəz və s. kimi məhsullarımız vardır. Biz ötən il, ət və ət məhsulları ilə özümüzü - 92% səviyyədə təmin edə bilmişik. Belə ki, quş əti - 88%, yumurta - 96%, bitki yağları - 70%, kərə yağı - 50%, taxıl - 65%, üzüm - 94%, kartof istehsalı - 98%, meyvə və giləmeyvə - 100%, tərəvəz - 99%, şəkər və şəkərdən məhsullar - 72% və s. həcmdə məhsul əldə olunub.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında aqrar elm sənayəsi mövcuddur ki, bu da yerli kənd təsərrüfatı xammalı əsasında fəaliyyət göstərir. Aparılan araşdırmalardan görünür ki, ölkəmizdə yerli əmtəə istehsalı və bu məhsulların emalı üzrə müəyyən oluna biləcək üstünlüyə malikdir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat subyektlərinin müəyyən illər üzrə müqayisəli təhlili, o cümlədən istehsal olunan yerli məhsulların illər üzrə məhsuldarlığı, sahibkarların sayındakı artım və s. kimi göstəricilər aqrar sahənin formalaşması və inkişafı istiqamətində atılan addımların nəticəsidir. Bu da daxili bazarın ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən iqtisadi siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, o cümlədən bu istiqamət üzrə iqtisadi stimullaşdırma vasitələrinə əsaslanan müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Abbasov A. F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı: Nəşir, 2007, 602 s.
2. Abbasov T.A. "Sahibkarlığın inkişaf problemləri. Bakı: ADPU mətbəssi, 2006, 287 s

3. Balayeva E.Ə. İqtisadi təhlükəsizlik və inkişafın maliyyə problemləri (monoq-rafiya). Bakı: Elm, 2011, 396 s.
4. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: 2002, 231 s.
5. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Elm, 2003, 520 s.
6. Əliyev Ə.İ. Qlobal perspektivlər kontekstində Azərbaycan sənayesinin inkişafı və onun statistik monitorinqinin bəzi məsələləri, "Audit" jurnalı, BBU, №3, 2015, səh. 3-7
7. Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, avtoref, Bakı, 2015, 42 s
8. Heydərrov X.B, Aqrar sahədə sosial-iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, avtoref, Bakı, 2016, 27 s
9. Mehdiyev M. İ. Keyfiyyətin idarə edilməsi. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 209 s.
10. Kənd təsərrüfatı müəssisələlərinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, ARDSK, 2021
11. Yaqubov S.M. Sosial-iqtisadi tərəqqidə innovasiya potensialından səmərəli istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi, Audit jurnalı, №4, 2014, səh. 3-6
12. stat.gov.az

DIRECTIONS FOR IMPROVING PRODUCT PRODUCTION AND QUALITY IN AGRICULTURE

Khanim Ehtibar gizi Hasanova

SUMMARY

The purpose of the research - the purpose of the research - based on a broad and systematic analysis, from the study of the theoretical and methodological foundations of the development of the food market, from the investigation of its current development trends and the issues of product quality assessment, as well as in this process, scientifically based practical proposals and recommendations have been developed for the improvement of product quality management. consists of preparation.

Methodology of the research - Table, comparison and dynamic development, observation, analytical analysis, complex approach methods were used in the research process.

Applied significance of the research - Meeting the demand of the country's population for food products and increasing the volume of consumption of ecologically clean food products of the population are among the most important goals facing the state's agrarian policy in modern conditions. Ensuring the safety of food produced in the country is closely related to improving the quality of the product. When approaching the problem from this aspect, improving the quality of the product offered on the food market, as well as its proper management, is of great importance.

The results of the research - the current tendencies of the formation and development of the industrial market in the conditions of economic relations, the assessment of its quality, the management of product quality and the analysis of the factors affecting it, as well as the directions of improvement of the management of the quality of industrial products were investigated, and important results of a complex nature were obtained.

Scientific novelty of the research - Factors affecting the development of the food market in modern conditions have been systematized, the effect of product quality management on the development of the food market has been studied, generalizations have been made, the mechanism of the influence of foreign economic relations on the food market in the field of processing and industry has been studied.

Keywords: Agriculture, food security, population demand, product quality, entrepreneurial activity, consumption capacity, efficiency, socio-economic measures.

**НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА И КАЧЕСТВА
ПРОДУКЦИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**
Ханым Эхтибар кызы Хасанова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования состоит - на основе широкого и системного анализа, от изучения теоретико-методологических основ развития продовольственного рынка, от исследования современных тенденций его развития и вопросов товарного оценки качества, а также в этом процессе разработаны научно обоснованные практические предложения и рекомендации по совершенствованию управления качеством продукции, состоит из подготовки.

Методология исследования - В процессе исследования использовались методы таблицы, сравнения и динамики, наблюдения, аналитического анализа, комплексного подхода.

Прикладное значение исследования - Удовлетворение потребности населения страны в продуктах питания и увеличение объемов потребления экологически чистых продуктов питания населения являются одними из важнейших задач, стоящих перед аграрной политикой государства в современных условиях. Обеспечение безопасности пищевых продуктов, производимых в стране, тесно связано с повышением качества продукта. При подходе к проблеме с этой стороны большое значение имеет повышение качества продукта, предлагаемого на рынке продуктов питания, а также правильное управление им.

Результаты исследования - современные тенденции формирования и развития промышленного рынка в условиях экономических отношений, оценка его качества, управление качеством продукции и анализ влияющих на него факторов, а также направления совершенствования управления качеством промышленной продукции были исследованы и получены важные результаты комплексного характера.

Научная новизна исследования - Систематизированы факторы, влияющие на развитие рынка продовольствия в современных условиях, изучено влияние управления качеством продукции на развитие рынка продовольствия, сделаны обобщения, механизм влияния иностранных изучены экономические отношения на рынке продовольствия в сфере переработки и промышленности.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, продовольственная безопасность, спрос населения, качество продукции, предпринимательская деятельность, потребительская способность, эффективность, социально-экономические меры.

Məqalə daxil olmuşdur: 01.08.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

18.08.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 29.08.2023

Дата поступления статьи в редакцию: 01.08.2023

Отправлено на повторную

обработку: 18.08.2023

Принято к печати: 29.08.2023

The date of the admission of the article to the editorial office:

01.08.2023

Send for reprocessing: 18.08.2023

Accepted for publication: 29.08.2023

UOT: 338

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALDARLIĞIN
İNKİŞAFI TARİXİ.**

Sabit Şakir oğlu Əliyev¹, Alidə Qoşqar qızı Hüseynova²,
Kəlimət Şəmil qızı Abdullayeva³, Gülcahan Qənbər qızı Əliyeva⁴

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Ölkəmizdə heyvandarlığın inkişaf tarixi nəzər yetirmək və Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafının qədim tarixini araşdıraraq müqaisə etmək.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Respublikada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və məhsuldarlığının artırılması istiqamətində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın nəticələri – Maldarlıqda süni mayalandırmanın tətbiq olunması, təsərrüfatlarda möhkəm yem bazasının yaradılması, heyvanların norma üzrə yemləndirilməsi və onların tələbatına uyğun yem payları ilə təmin olunması, müxtəlif yem əlavələrindən istifadəsi və s. Zootexniki qaydalara ciddi riayət olunması və təsərrüfatlarda yetişdirilən qaramal cinslərinin məhsuldarlıq göstəricilərinin və genetik potensialının yüksəldilməsi istiqamətində çox iş görülməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Fermer təsərrüfatlarının əksəriyyətində məqsədyönlü damazlıq-seleksiya işinin, fermalarda uçotun aparılması mövcud tələblərə cavab verməsi. Maldarlıqda süni mayalandırma tətbiq olunması.

Açar sözlər: Aqrar islahatların, heyvandarlıq, maldarlıq, süni mayalandırma, fermer təsərrüfatı, heyvandarlığın tarixi.

Giriş. Heyvandarlığın inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, insanlar heyvanları əhəlləşdirmə dövründən başlayaraq onları istənilən istiqamətdə dəyişdirmək və təkmilləşdirmək üçün müxtəlif üsul və yollardan istifadə etmişlər. Bu proses əsrlər boyu davam etmiş və bundan sonra da davam edəcəkdir.

Heyvandarlıq məhsul (yəni süd, ət, yumurta, bal və s.) və emal sənayesi üçün xammal (yəni yun, tük, təbii ipək və s.) əldə etmək məqsədi ilə damazlıq kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi ilə məşğul olan sənaye sahələrinin məcmusudur. Heyvandarlıq üzvi gübrə mənbəyidir. Heyvandarlıqda istehsal prosesi canlı orqanizmlərin təbii inkişafı və həyat prosesləri ilə sıx bağlıdır və bu sənayenin son məhsulu təbii və texnoloji dövrənin nəticəsidir. Əgər heyvandarlıq məhsulları sənaye emalından və ya emaldan keçmişdirsə, deməli, sənaye məhsullarıdır. (Bayramov və b. 1991)

Azərbaycanda heyvandarlığın tarixi. Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafının qədim tarixi vardır. Ən qədim dövrdən başlayaraq iri və xırdabuynuzlu heyvanlar yetişdirilmiş və heyvandarlıq əhalinin yeyinti məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi ilə yanaşı, onların həm də gəlir mənbəyi olmuşdur.

XX əsrin sonunda Qazax qəzası ərazisində yerləşən Xınna dərəsi kəndlərində qırmızı rəngli, südlük tipli bədən quruluşuna malik olan qaramal cinsi yaradılmışdır. Bu mala Qazax adı verilmişdir. (Verdiyev, 1985)

Azərbaycanda damazlıq işinin təşəkkül tapması XIX əsrin sonuna təsadüf edir. Bu dövrdə qabaqcıl marif xadimləri mədəni heyvan cinslərinin müsbət keyfiyyətlərini mətbuat səhifələrində işıqlandırır, yerli əhali arasında onları təbliğ edirdilər. Bu sahədə görkəmli ictimai xadim Həsən bəy Zərdabının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində məhsuldar heyvan yetişdirmək üçün süni seçmədən istifadə etməyi məsləhət görür və qeyd edir ki, insanlar yetişdirdi heyvanlardan ən yaxşılarını seçməli və onların vasitəsi ilə naxırın inəklərini yaxşılaşdırmalıdır.

¹Əsas müəllif: Əliyev Sabit Şakir oğlu, *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, assistent.* sabitaliyev22@mail.ru

² Aqrar Problemlər İnstitutu, mühəndis.

³ Aqrar Problemlər İnstitutu, mühəndis.

⁴ Aqrar Problemlər İnstitutu, labarant.

O, heyvan cinslərinin yaxşılandırılmasının başlıca səbəbini təkcə seçmədə deyil, eyni zamanda seçilmiş fərdlərin yüksək keyfiyyətli törədicilərlə təyləşdirilməsində görürdü. Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərindən sayılan Məhəmməd Həsən Vəlili (1921) nəşr etdiyi "Azərbaycan" adlı coğrafi-təbii, etnoqrafiq və iqtisadi milahizat kitabında göstərir ki, inqilabdan əvvəl Azərbaycanda 1210 min baş qaramal, o cümlədən 400 min baş camış, 2,5 milyon baş qoyun, 215 min baş keçi, 162 min baş at, 16 min baş dəvə və 41 min baş donuz olmuşdur. M.Vəlilinin məlumatı göstərir ki, Azərbaycan o dövrdə heyvanat aləmi ilə olduqca zəngin bir ölkə olmuşdur və kənd təsərrüfatı heyvanlarının demək olar ki, bütün növləri vətənimizdə yetişdirilmişdir. Müəllif göstərir ki, o zaman mal-qaranın yetişdirilməsi üçün əsasən yay otaqlarından və qışlaqlardan istifadə olunurdu və bahar fəslinin sonunda yaşıl çəmənliklərdə otarılan və gözəl və saf bulaqlarımızın suyunu içən inəklərin südündən yüksək keyfiyyətli süd məhsulları istehsal olunurdu.

Müəllif həmçinin göstərir ki, o zaman xarici ölkələrdən Azərbaycana gələrək *İsverçrə*, *Holland* tipli pendirlər, eləcə də *Brınza və Odessa* adda pendir istehsal edərək hazır məhsulları isə satış üçün xarici bazarlara çıxarırdılar. Azərbaycan sovetləşdikdən sonra, məlum səbəblərdən, bir çox illər heyvandarlığın, xüsusəndə qaramal və camışların baş sayı və məhsuldarlığı xeyli azaldı. Böyük Vətən müharibəsi illərində də mal-qaranın baş sayı və məhsuldarlığı olduqca aşağı düşmüşdür. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda heyvandarlığın, o cümlədən maldarlığın inkişaf etdirilməsinə və məhsuldarlığın yüksəldilməsinə yönələn bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq bu sahədə nəzərə çarpan irəliləyiş əldə olunmamışdır. (Vəlili, 1921)

Azərbaycanda 1913-cü ildə süd istehsalı 202,5 min ton, 1940-cı ildə 275,5 min ton, 1945-ci ildə 238,3 min ton, 1969-cu ildə 425,4 min ton olmuşdur. Beləliklə, 56 il ərzində süd istehsalının artımı 223 min ton olmuşdur. Bu, olduqca aşağı göstəricidir. Belə vəziyyət həmin illər ərzində müharibələrinin iqtisadi təsiri və həmçinin respublikanın heyvandarlıq təsərrüfatlarında aparılan seleksiya-damazlıq işlərinin vəziyyətinin aşağı səviyyədə olmasını göstərir. (Verdiyev, 1985)

Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı. Respublikada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və məhsuldarlığının artırılması istiqamətində əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yalnız 1969-cu ildən, Ümummilli Liderimiz, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin respublikaya rəhbər gəldiyi dövrdən başlamışdır. 1969-cu ilin avqust plenumu respublikamızda kənd təsərrüfatının, o cümlədən heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və məhsuldarlığının artırılması istiqamətində geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaratdı. 1969-cu il respublikada kənd təsərrüfatının o cümlədən heyvandarlığın inkişaf etdirilməsində dönüş ili kimi tarixə düşdü. Həmin ildən başlayaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, o cümlədən heyvandarlıq məhsulları istehsalı sürətlə artmağa başlamışdır. (Verdiyev, 1985)

1 sayılı cədvəldən görünür ki, respublikada keçən əsrin 70-80-ci illər həqiqətəndə maldarlığın inkişafında yüksəliş illəri olmuşdur. Bu illərdə respublikanın demək olarki, bütün bölgələrinin təsərrüfatlarında yüksək mexanikləşdirilmiş fermalar, heyvandarlıq kompleksləri və yem sexləri tikilmişdir. Fermalarda istehsal prosesləri mexanikləşdirilmiş, bir sıra təsərrüfatlarda inəklərin maşınla sağılması tətbiq olunmuşdur. Naxırların məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün başqa respublikalardan hər il 10-15 min baş damazlıq mal gətirilirdi. Əksər təsərrüfatlarda heyvanların süni yolla mayalındırılması həyata keçirildi, naxırlarda istifadə edilən törədici buğaların damazlıq keyfiyyətinə və təmir üçün seçilmiş cavanların bəslənməsinə böyük əhəmiyyət verildi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində respublika üzrə sağlam inək və camışdan 2100 kq-dan çox süd sağıldı və ət tədarükünə verilən qaramalın orta diri çəkisi 300 kq-a çatdırıldı.

Mal-qaranın məhsuldarlıq göstəricilərini əks etdirən 2 sayılı cədvəldən görünür ki, XX əsrin sonunda respublikanın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar heyvanların baş sayı artmış, ət və süd istehsalı xeyli yüksəlmişdir.

Cədvəldən görünürki, 1969-cu ildə respublikada 1671,4 min baş qaramal və camış naxırı, o cümlədən 648,1 min baş ana mal olduğu halda, 1985-ci ildə artıq mal-qaranın sayı 1985,4 min baş, ana malın sayı isə 747,4 min başa çatdırılmışdır.

Beləliklə, 15 il ərzində mal-qaranın sayı 314 min baş, ana malın sayı isə 99,3 min baş artmışdır. Sonrakı illərdə, xüsusən 1991-1992-ci illərdə respublikada baş verən məlum hadisələrlə əlaqədar respublikanın kənd təsərrüfatında və eləcə də heyvandarlıqda məhsul istehsalı xeyli aşağı düşdü və belə bir mühüm sahəyə nəzarət çox zəiflədi. Müstəqilliyin ilk illərində respublikada dövlətin idarə olunmasında buraxılan ciddi nöqsanlara yalnız 1993-cü ildə, respublikaya rəhbərliyə Heydər Əliyev gələndən sonra son qoyuldu.

Həmin ildən başlayaraq xalqımızın Ümumilli Lideri H.Ə.Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə respublikada uğurlu islahatlar həyata keçirildi, torpaqlar kəndlilərə verildi, mal-qara özəlləşdirildi, yeni təsərrüfat formalı müəssisələr, kəndli-fermer təsərrüfatları, ailə təsərrüfatları yaradıldı. Xalqımız azad rəqabət şəraitində işləməyə başladı. Aparılan uğurlu islahatlar qısa müddət ərzində respublikanın kənd təsərrüfatının o cümlədən heyvandarlığın sürətlə inkişaf etməsinə səbəb oldu.

2 sayılı cədvəlin göstəricilərindən görürük ki, artıq 2000-ci ildə cəmi mal-qaranın baş sayı 1961,4 min başa, o cümlədən inək və camışların sayı 925,8 min başa, 2005-ci ilə isə mal-qaranın baş sayı 2315,8 min başa, inək və camışların sayı isə 1117 min başa çatdırıldı.

Beləliklə 2005-ci ildə cəmi qaramal və camışların sayı 1969-cu ilə müqayisədə 644 min baş və ya 38%, inək və ana camışların miqdarı isə 469 min baş və ya 72% artmışdır. İnək və ana camışların naxırda miqdarı 1965-1990-cı illərdə 38,7-37,3%, 1995-2005-ci illərdə isə 45,5-48,2% arasında tərəddüd etmişdir.

1969-2005-ci illərdə mal-qaranın ət və süd məhsuldarlığı 2 sayılı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, 1969-cu ilə müqayisədə 2005-ci ildə respublikada ət istehsalı 1,6 dəfə, süd istehsalı isə 2,9 dəfə artmışdır. 1969-2005-ci illərdə qaramal və camışların ət məhsuldarlığında artım o qədər də nəzərə çarpan olamamışdır. Belə ki, bu illər ərzində yalnız 1985 və 1990-cı illərdə qaramal və camışlardan 168-175,5 min ton ət istehsal olunmuşdur, ən aşağı məhsul 1969 və 1995-ci illərdə istehsal olunmuşdur. 2005-ci ildə respublikada ət istehsalı 149,6 min ton olmuşdur.

Ümumiyyətlə ən qədim dövrdən ət istehsalına görə respublika öz tələbatını ödəyə bilmir. Son illərdə isə mal-qaranın baş sayının artırılmasına daha çox diqqət yetirilmədiyindən, heyvanların kəsimi aşağı olmuşdur. M.Vəlili göstərir ki, Azərbaycanın sovetləşmədən qabaq da ətə olan tələbatı ödənilmirdi, ona görə də əsasən Orta Asiya respublikalarından kəsimlik qaramal alınır. Respublikada süd istehsalında artım ürəkaçan olmuşdur, Respublikada süd 2005-ci ildə 1969-cu ilə müqayisədə demək olar ki, 3 dəfə artmışdır. Belə ki, 1969-cu ildə 425,4 min ton süd istehsal olunduğu halda, 2005-ci ilə süd istehsalı 1251,9 min tona çatmışdır. Cədvəldən görünür ki, XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəlində, yəni 2000-2005-ci illərdə Azərbaycanın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar yaradılan kəndli, fermer və ailə təsərrüfatlarında süd istehsalı xeyli artmışdır.

Maldarlığın inkişafında son illərdə əldə edilən nailiyyətlər göstərir ki, respublikamızda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və məhsuldarlığının artırılması üçün potensial imkan vardır. Bazar münasibətləri dövründə istehlakçılarda maddi maraq prinsipi daha yüksək olduğundan, bütün sahələrdə olduğu kimi, heyvandarlıq sahəsində də əmtəə istehsalı xeyli artmışdır.

Nəticə və müzakirələr. Respublikada heyvandarlıq məhsulları istehsalının artması, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin və xüsusən kəndli fermer səmərəli fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir. Respublikada fəaliyyət göstərən heyvandarlıq təsərrüfatlarının işində xeyli nailiyyət əldə olunmasına baxmayaraq, nöqsanlar da çoxdur. Etiraf etmək lazımdır ki, fermer təsərrüfatlarının əksəriyyətində məqsədyönlü damazlıq-seleksiya işinin, fermlərdə ilkin uçotunun aparılması mövcud tələblərə cavab vermir. Maldarlıqda süni mayalandırma (bir neçə təsərrüfat istisna olmaqla), demək olar ki, tətbiq olunmur.

Təsərrüfatlarda möhkəm yem bazasının yaradılması, heyvanların norma üzrə yemləndirilməsi və onların tələbatına uyğun yem payları ilə təmin olunmasında, müxtəlif yem əlavələrindən istifadə olunması və s. Zootexniki qaydalara ciddi riayət olunması və təsərrüfatlarda yetişdirilən qaramal cinslərinin məhsuldarlıq göstəricilərinin və genetik potensialının yüksəldilməsi istiqamətində çox iş görülməlidir. Belə ki, respublikada ət və süd istehsalının artırılması, mal-qaranın baş sayının artırılması ilə əyanası, əsasən qaramal cinslərinin məhsuldarlıq qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan dövlük-damazlıq işi nəticəsində hər bir baş inək və camışın süd sağımının artırılması hesabına həll olunması daha məqsədəuyğundur, yəni intensiv inkişaf ön plana çəkilməlidir. (“AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 2019)

Fermerlər çalışmalıdırlar ki, hər baş qaramal və camışdan illik süd və ət məhsuldarlığı yüksəldilsin. Yalnız belə halda təsərrüfat yüksək və ucuz başa gələn məhsul əldə edə bilər.

Cədvəl 1. 1969-2021-ci illərdə respublikada qaramal və camışların sayının dəyişməsi (min başla)

İllər	Cəmi qaramal və camış, naxır	O cümlədən:			
		İnəklər	Camışlar	Cəmi inək və camışlar	
				Başla	Cəmi Naxıra görə %-lə
1969	1671,4	486,6	161,5	648,1	38,7
1975	1652,9	481,5	141,8	623,3	37,7
1980	1768,8	541,5	122,1	663,6	37,5
1985	1985,4	628,2	119,2	747,4	37,2
1990	1915,4	603,4	112,9	716,3	37,3
1995	1632,8	619,6	122,9	742,5	45,5
1999	1961,4	786,5	139,3	925,8	48,6
2004	2315,8	969,1	147,9	1117,0	48,2
2010	2613,7	1130,1	131,3	1261,4	48,5
2015	2708,3	1187,6	115,3	1302,9	48,1
2021	2648,8	1227,2	60,8	1288,0	48,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (10.09.2022)

Cədvəl 2. 1969-2021-ci illərdə respublikada yetişdirilən qaramal və camışların məhsuldarlıq göstəriciləri

İllər	Ət kəsimi çəkiddə	Süd
1969	93,2	425,4
1975	114,8	658,1
1980	138,9	796,1
1985	168,0	951,0
1990	175,5	970,4
1995	82,0	826,5
2000	108,7	1031,1
2005	149,6	1251,9
2010	194,8	1535,8
2015	248,6	1924,5
2021	307,6	2223,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org (10.09.2022)

Yekun nəticə. Kəndli fermer təsərrüfatlarının müvəffəqiyyəti ilk növbədə fermer başçısının təsərrüfatın idarə olunmasında xüsusi təşkilatçılıq qabiliyyəti, elmi, fərdi istedadla malik olması ilə əlaqədardır. Fermer başçısının fərdi istedadının olması onu digərlərindən fərqləndirir.

Fermer təsərrüfat başçılarının ixtisarı üzrə təsilə yiyələnməsi məqsədəuyğun sayılır, ixtisasını zəif bilən fermer başçıları təsərrüfatın inkişafına əməli təsir göstərə bilmir. Fermer başçısı təsərrüfatının gələcək inkişafına proqnoz vermək qabiliyyətinə malik olmalıdır və xüsusən də təsərrüfatın idarə olunması prosesini dərinlən bilməlidir. Bu isə fermer başçısının savadlı olmasının və biliyini daim təmilləşdirilməsini tələb edir.

Respublikada bir çox fermerlərin xüsusi ixtisas təsili yoxdur, lakin olduqca yaxşı təşkilatçılıq fəaliyyəti göstərirlər və eyni zamanda məsləhətçi xidmətindən səmərəli istifadə edirlər. Ümumiyyətlə idarəetmənin prinsiplərinin və qaydalarının hazır resepti yoxdur. lakin onun ümumi qəbul olunmuş qaydalarından düzgün istifadə etməklə qarşıya çıxan məsələlərin həll edilməsində düzgün qərar qəbul etmək mümkündür.

Maldarlıq sahəsində ixtisaslaşmış fermer təsərrüfatlarının qarşısında duran əsas vəzifə istehsal olunan məhsulların emalı, saxlanması, qablaşdırılması, markalanması, nəql olunması və satışın təşkili sahəsindəki işlərin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun qurulmasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Bakı- 2016-cı il 6 dekabr tarixli (№ 1138)
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, Bakı- 29 yanvar 2019-cu il (№ 500)
3. Ağabəyli A.Ə. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. Bakı, 1975.
4. Ataşov B.X., “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri” Bakı- 2005.
5. Bayramov B.Ə. və b. Azərbaycanda maldarlıq. Bakı, 1991.
6. Verdiyev Z.Q. Maldarlıq. Bakı, 1985.
7. Vəlili M.H., “Azərbaycan” – 1921.
8. www.azstat.org

HISTORY OF DEVELOPMENT CATTLE BREEDING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.

SUMMARY

The purpose of the research – Consider the history of the development of animal husbandry in our country.

The methodology of the research – Researching and comparing the ancient history of the development of animal husbandry in Azerbaijan.

The practical importance of the research -. Implementation of fundamental measures towards the development of animal husbandry and increasing its productivity in the republic.

The results of the research – The use of artificial insemination in animal husbandry, the creation of a solid food base in farms, feeding animals according to the norm and providing portions of feed in accordance with their needs, the use of various feed additives, etc. Much work must be done towards strict compliance with zootechnical rules and improving productivity and genetic potential of breeds of cattle bred on farms.

The scientific novelty of research – Fulfillment of modern requirements of purposeful breeding and selection work in most farms and keeping records in farms. The use of artificial insemination in animal husbandry.

Keywords: agrarian reforms, animal husbandry, cattle breeding, artificial insemination, farming, history of animal husbandry.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СКОТОВОДСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИК.

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - Рассмотреть историю развития животноводства в нашей стране.

Методология исследования – Изучить сравнить и древнюю историю развития животноводства в Азербайджане.

Важность исследовательского приложения – Реализация принципиальных мероприятий в направлении развития животноводства и повышения его продуктивности в республике.

Результаты исследования – Применение искусственного осеменения в животноводстве, создание в хозяйствах прочной кормовой базы, кормление животных по норме и обеспечение порциями корма в соответствии с их потребностями, использование различных кормовых добавок и др. Большая работа должна быть проведена в направлении строгого соблюдения зоотехнических правил и улучшения показателей продуктивности и генетического потенциала разводимых в хозяйствах пород крупного рогатого скота.

Научная новизна исследования – Выполнение современных требований целенаправленной племенной и селекционной работы в большинстве хозяйств и ведение учета в хозяйствах. Применение искусственного осеменения в животноводстве.

Ключевые слова: аграрные реформы, животноводство, скотоводство, искусственное осеменение, фермерское хозяйство, история животноводство.

Məqalə daxil olmuşdur: 05.07.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

28.07.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 16.08.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 05.07.2023

Отправлено на повторную

обработку: 28.07.2023

Принято к печати: 16.08.2023

The date of the admission of the

article to the editorial office:

05.07.2023

Send for reprocessing: 28.07.2023

Accepted for publication: 16.08.2023

MÜNDƏRİCAT

SİTRUS BİTKİSİ EKSTRAKTI ƏSASINDA HAZIRLANMIŞ LASYON NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDQIQI.	
K.T. Əliyeva, N.Z. Əfəndiyeva, N.M-Y. Bədəlova, S.H. Abbasova, İ.A. Musazadə.....	5-9
DAĞLIQ ƏRAZİLƏRDƏ YAMAQLARIN SƏMTİNİN MEŞƏBİTMƏ ŞƏRAİTİNƏ TƏSİRİ HAQQINDA.	
A.İ. Hüseynova, M.Y.Həsənova, S.R.Tağıyev, N.Ü. Bədəl-zadə, S.Ə.Əliyeva.....	10-15
ÇOBANYASTIĞI EKSTRAKTI ƏSASINDA MƏLHƏM ALINMASININ TƏDQIQI.	
N.Z.Əfəndiyeva, G.H.Zeynalova, S.H. Abbasova, K.T. Əliyeva, A.N. Məmmədova.....	16-20
DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ NƏZƏRİ TƏDQIQI: PROBLEMLƏR VƏ MÜBAHİSƏLƏR.	
E.C.Zeynallı.....	21-27
ЯПОНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В ДЕЛОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ.	
Г.Ш.Гусейнова, Д.А.Надирханова, С.Д.Аббасова.....	28-37
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA MƏHSUL İSTEHSALININ VƏ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.	
X.E.Həsənova.....	38-42
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALDARLIĞIN İNKİŞAFI TARİXİ.	
S.Ş. Əliyev, A.Q. Hüseynova, K.Ş. Abdullayeva, G.Q. Əliyeva.....	43-48